

Doğu Vilâyetlerinde Asayiş Sorunu, 1919-1920

Selçuk URAL

Kafkas Üniversitesi

URAL, Selçuk, Doğu Vilâyetlerinde Asayiş Sorunu, 1919-1920. *CTAD* Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 41-76.

Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bunların başında devletin bütünlüğünün korunması; asayiş meselesi geliyordu. Başka bir deyişle asayiş meselesi Sevr'e giden yolun en önemli konusu olmuştur. Zira Ermeni ve Rum taleplerinin çete faaliyetleriyle desteklendiği bir ortamda devletin eli kolu mütarekeyle bağlanmış durumdaydı. Mütarekeyi takiben Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı devletinin parçalanmasının yolunu açan azınlık talepleri dile getirildi. Osmanlı Hükûmeti gerek bu talep, gerekse orduların yeniden teşkilatlandırılması çerçevesinde Trabzon, Erzurum ve Van vilâyetlerinin sorumluluğunu 9.Ordu/15. Kolordu'ya, Diyarbakır, Bitlis ve Elazığ vilâyetlerinin asayişini ise 6. Ordu/13. Kolordu'ya bıraktı. 15. Kolordu Pontus ve Ermeni tehlikesini önlemekle, 13. Kolordu ise İngiliz, Nasturi ve Kürt ayrılıkçılarına karşı bölgeyi korumakla görevlendirildi. İngiliz makamları Türkiye'nin parçalanması doğrultusunda mütarekenin çeşitli maddelerini bahane ederek kolorduların teşkilât ve görevlerine yönelik itirazlar ileri sürdüler. Buna karşın Harbiye Nezâreti ve Genelkurmay Başkanlığı İngiliz entrikalarını sonuçsuz bırakmaya çabalarken Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın 23 Temmuz 1919 tarihli beyânâtı ülkede şaşkınlığa yol açtı. Beyânâtta Millî Mücadele'yi ezmek adına Anadolu'nun doğusunda asayişsizliğin yaşandığı iddia edilerek İtilâf devletlerinin Osmanlı devletini parçalamasının önü açılmıştır.

Anahtar Kelimeler. Mondros Mütarekesi, Vilâyât-ı Şarkiye, Osmanlı Devleti, İngiltere, Ermeni, Rum.

URAL, Selçuk, Public Security Problem in Eastern Provinces, 1919-1920. *CTAD* Year 5, Issue 9 (Spring 2009), 41-76.

After signing Moudros Armistice, Ottoman government faced many problems. The first one was the protection of the State unity. The issue of public security was an important matter leading to Sèvres Treaty. Because the situation was tense for Ottoman government with Armenian and Greek demands supported by the band organizations. However, through making various precautions in order to protect public security, demands of Christian minorities were not permitted. At Paris Peace Conference, held after the Armistice, the minority demands seeking the collapse of Ottoman Government were again declared. In line with both these demands and

reorganization of the Army, Ottoman Government assigned the public security of Trabzon, Erzurum and Van to 9th Army/15th Army Corps and public security in Diyarbakır, Bitlis and Elazığ were under the responsibility of 6th Army/13th Army Corps. 15th Army Corps was responsible for preventing Armenian and Pontic Greek threat, and 13th Army corps was to protect the region against English, Nestorian and Kurdish separatists. Seeking collapse of Turkey, English authorities referred to the various acts of the Armistice to raise their objections to the tasks and organizations of Army Corps. While Ministry of Defense and General Staff were trying to compete against English intricacies, Grand Vizier Damat Ferit Pacha's declaration on 23 July 1919 confused the country. Claiming that there were public security problems in the East, this declaration aimed the defeat of Turkish National Struggle and led the disintegration Ottoman Government by Allied Countries.

Key words: Moudros Armistice, Eastern Provinces of Anatolia, Ottoman Government, Britain, Armenians, Pontic Greeks.

Giriş

Mütareke döneminde asayiş denince akla hiç kuşkusuz *Vilâyât-ı Şarkîye* (Doğu vilâyetleri) gelmekteydi. Çünkü 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 7. ve özellikle 24. maddesi bölgeyi doğrudan doğruya İtilâf devletlerinin hedefi hâline getirmişti. Dolayısıyla söz konusu maddeler hükûmete ve yerel makamlara ağır sorumluluklar yükliyordu.

24. madde kapsamında alınan önlemlere değinmeden önce Mondros'taki müzakerelere değinmekte fayda vardır. Zira 30 Ekim sonrası yaşanan siyasî ve askerî gelişmelerin kaynağını bu maddenin içeriği oluşturmuyordu.

İngiliz Harp Dairesi (War Office) tarafından hazırlanan taslakta madde iki şıktan oluşuyordu; “Ermeni Vilâyât-ı Sittesi'nde iğtişâş zuhurunda mezkûr vilâyetlerin itilâf kuvvetleri tarafından işgali” ve “yedinci, onuncu ve onbeşinci maddelere ilâveten Sis, Haçin, Zeytin ve Ayıntab'ın işgali.”

28 Ekim'de madde üzerinde söz alan Rauf Bey, doğu vilâyetlerinde muhtemel bir işgalinin düzensizliği önlemeyeceğini aksine Ermenileri şımartarak kargaşayı artıracığını ileri sürdü. Amiral Calthorpe ise, maddenin İngiliz ve Amerikan kamuoyunu yatıştırmak için konulduğunu ve bölgeye asker göndermek niyetinde olmadıkları karşılığını verdi.¹ Madde hakkında 29 Ekim'de İstanbul'dan gönderilen talimatta şunlar yazıyordu: “*Vilâyât-ı Şarkîye'de mütemekkin bila tefrik cins ve mezhep bütiin abalinin şimdîye kadar çektikleri alâm ve mesâibin tahfif ve tevhin edileceği bir zamanda emniyet ve asayişin teminine elimizdeki bütiin vesaitle çalışacağımız tabiidir. İdareye nezâret etmek üzere bir İngiliz kontrol beyetinin akt-i*

¹ Ali Fuad Türkeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948, s.48; Rauf Orbay, *Cebennem Değirmeni I*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.123.

sulbe kadar orada bulunmasına muvafakat edilebilir. Mütareke şerâiti meyânında böyle bir kaydın mevcudiyeti korkulan iğtişâş ve ihtilâli teshil eyleyeceği için oralardaki müslim ve gayrımüslim abalının menfaati bundan sarf-ı nazâr olunmasını icap eder." Rauf Bey talimat çerçevesinde dördüncü oturumda hükûmetin teklifini İngiliz heyetine ilettili. Amiral Calthorpe, teklifi göz ardı ederek maddenin olduğu gibi bırakılmasını ve hükûmetinin dışında Amerikalıların da dâhil olduğu bir kontrol heyetinin bölgeye gönderilmesini önerdi. Osmanlı heyeti ise istediğini alamayacağını anlayarak heyet meselesinin iki hükûmet arasında halledilmek üzere sonraya bırakılmasını istedi. Sonuç itibariyle 24. maddenin (a) fıkrası olduğu gibi bırakılırken (b) fıkrası 16. maddeye dâhil edildi.²

Osmanlı heyetinden Sadullah Bey, son oturumda Ermenilerin çete faaliyetlerine ağırlık vereceklerini belirterek en azından maddenin gizli tutulmasını istedi. Fakat Amiral Calthorpe, Wilson ilkelerine ters düştüğü gerekçesiyle teklifi geri çevirmiştir.³

Batum'un işgali *Elviye-i Selâse*'nin tahliyesini gündeme getirebilecekken, 24. madde İngiliz nüfuzunun Anadolu'nun içlerine kadar uzanmasına yol açabilirdi. Bu nedenle Enver Ziya Karal maddeyi Anadolu'nun parçalanması, Metin Ayışığı ise Ermenistan'ın Doğu Anadolu'ya doğru genişletilmesi projesinin aracı görmektedir.⁴ Türk tarihçilerine rağmen Ermeni tarihçisi Hovannissian'a göre, İngiltere ve ortakları Ermeni taleplerini görmezlikten gelerek Osmanlı Devleti'ne taviz vermişlerdir. Arnold Toynbee ise Türklerin Rus topraklarından (Güney Kafkasya kastediliyor) ve Çukurova'dan çıkarıldığını, buna karşın 24. maddenin Ermenilerin güvenliğini sağlamadığını iddia etmekteydi. Toynbee'ye göre, Türkleri altı vilâyetten (*vilâyât-ı sitte*) çıkarmak için güç kullanımı gerektiği ama bölgenin İngiltere'nin etkili harekât düzenleyebileceği alanın dışında kalmaktaydı. Bu eksiklik Güney Kafkasya ve Karadeniz'de kurulacak sıkı bir kontrolle giderilebilirdi.⁵

Paris'te (Barış Konferansı için) bulunan Ermeni heyetleri maddenin taşıdığı riskleri görmezlikten gelerek Büyük Ermenistan'ı kurmak için altı vilâyeti istemekten ve bu şekilde Anadolu sorununa dâhil olmaktan çekinmedi. 26 Şubat'ta Bogos Nubar Paşa ve Aharonyan, Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nde Türkiye'den Vilâyât-ı Sitte ile Elviye-i Selâse'yi, Gürcistan'dan

² Türkgeldi, *age.*, s.53; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz I*, İstanbul, 1962, s.402.

³ Bu ifade görünüşte askerî endişeden kaynaklanan maddenin gerçekte siyasi bir hedef gözetilerek kaleme alındığını gösteriyordu. Bu hedef Ermenistan'ın büyüülmesinden başka bir şey değildi. Türkgeldi, *age.*, s.62; "Rauf Orbay'ın Hatıraları" *Yakın Tarihimiz II*, İstanbul, 1962, s.48; Orbay, *age.*, s.145.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.561; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.173.

⁵ Kaya Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*, Ph.Diss., Edinburg, 1997, s.137-139.

Tiflis vilâyetinin güney kısımları ve Erivan vilâyetinin Azerbaycan topraklarında kalan kısımlarının Ermenistan'a katılmasını talep ettiler. Fakat Wilson Prensipleri açısından meseleye bakıldığında toprakların büyüklüğü ile Ermeni nüfusu arasında bir denge kurmak mümkün olmadığı gibi Ermenistan söz konusu bölgeleri yönetebilecek alt yapıdan da yoksundu.⁶

Paris'teki Ermeni heyetleri Türkiye Ermenilerinin kaderini Ermenistan'ın kaderiyle birleştirmenin peşinde koşarken Erivan hükûmeti ise bağımsızlığın birinci yıl dönümünde (28 Mayıs 1919) Türk vilâyetlerinin ilhakını ve tek Ermenistan'ın kurulmasını içeren kararnâme'yi kabul etti. Böylece Ermenistan toprak meselesinin dışında siyaseten de Kafkasların dışına çıkararak Türkiye meselesine dâhil oldu. Türkiye'de millî mücadelenin henüz başlamadığı bir ortamda alınan bu kararda; Ermenistan'ın bütün hâlde yeniden kurulacağı ve Ermeni halkına refah sağlanacağı iddia edilirken Paris'teki Ermeni heyetlerinin bu amaç doğrultusunda ortak hareket etmeleri temin edildi.⁷

Aslında kararnâme Nisan 1919'da Tiflis'te gerçekleşen Maveray-ı Kafkasya Konferansı'nın bir uzantısıydı. Konferans İngilizler tarafından Kafkasya'da Gürcü-Azeri- Ermeni çatışmasına son vermek amacıyla tertiplenmişti. 25 Nisan 1919'da başlayan görüşmelerde Gürcü-Ermeni anlaşmazlığı Borçalı ve Ahılkelek'teki toprak değiş-tokuşuyla hâll edildi. İngilizler, Azerilerle sorunları çözmek adına Ermenilere benzer bir teklif yaptılar. Karabağ ve Zengezor'u Azerbaycan'a bırakmaları karşılığında Ermenistan'a Elviye-i Selâse'yi bırakmayı teklif ettiler.⁸ Bu şekilde Ermenistan'ın ilgisi batıya yöneltilirken doğu vilâyetleri hususunda daha cüretkâr politikalar izlemesinin önü açıldı. 13 Nisan 1919'da Kars'taki Türk yönetimine son verilmesi Erivan hükûmetini 24. maddenin sayesinde doğu vilâyetlerini ele geçirebileceği hususunda cesaretlendirdi.⁹

Mütarekenin ardından geçen 6 ay içinde Türk ordusu Bakü'den Kars'a oradan da Erzurum'a, 1914 sınırına çekildi. Yeni dönemde 1914 sınırlarının korunması devletin ve bölgenin geleceği açısından son derece önemliydi. Çünkü İngilizlerin çıkarları doğrultusunda mütarekeyi ihlâl ettikleri ve edecekleri Musul ve Elviye-i Selâse'de yaşanan siyasî ve askerî olaylar açıkça göstermişti. Artık verilecek yeni bir tavizin Anadolu'nun parçalanmasına yol açması kaçınılmazdı.

⁶ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.126; Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, Çev. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.349.

⁷ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)*, Çev. Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1998, s.260; *Albayrak*, 28 Ağustos 1335/1919, № 23.

⁸ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, Çev. s.320; Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia*, University of California Press, London, 1982, s.154-155.

⁹ ATASE İSH K.80/G.33/B.33-2; Yerasimos, *age.*, s.320-321; Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997, s.136; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.44.

Anadolu'nun güvenliği, sınır hattında bulunan Trabzon, Erzurum ve Van vilâyetlerinin durumuyla yakından ilgiliydi. Çünkü bu vilâyetlerde asayişin temini hem iç güvenlik hem de sınırların korunması noktasında etkili önlemler alınmasını gerektiriyordu. Mütareke gereği iç güvenlik jandarmanın, sınırların emniyeti ise kolorduların sorumluluğuna bırakıldı. Fakat İngilizlerin müdahaleleri ve engellemeleri adı geçen kuruluşların sorumluluklarını yerine getirmelerini zorlaştırıyordu.

Askerî önlemlerin başında sınır güvenliğinde temel unsurlardan biri olan sınır karakollarının kurulması geliyordu. Harbiye Nezâreti 17 Ocak 1919'da sınır karakollarının kurulması kararı aldı. 9. Ordu Komutanlığı 13 Şubat'ta tümenlere gönderdiği yazıda; sınır boyunca her noktada ihlâllere meydan vermemek ve sınırı kontrol altında tutmak üzere karakollar tesis edileceğini belirterek 5. Tümen'in deniz sahilini takiben 2. ve 3. Tümen'in Tortum mıntukasında 5. ve 11. Tümen'in Eleşkirt'in kuzeydoğusundan başlayarak sınıra doğru 4. ve 12. Tümen'in ise Pasinler ovasında belirlenen yerlerde sınır karakolları kurmasını emretmiştir. Yazının devamında karakolların görevleri üç başlıkta ele alıyordu:

1. Huduttan geçmek isteyenler sıkı bir kontrol ile ifadeleri alındıktan sonra orduya bildirilecek ve alınan cevaba göre hareket edeceklerdir.
2. Harice çıkmak isteyenler de mutlaka karakollara sevk edilecektir. Karakollar bunlardan orduya mensup olmayanların yedilerinde mülkî amirlerin, ordu mensubu olanların da fırka, ordu komutanının verdiği vesikalar varsa ve bunlarda şüpheden ve tereddüitten arî ise kendilerine müsaade edilecektir.
3. Bu karakollara hükümetçe gümrük memurları tayin edilecektir. Onlarla askeriye müştereken çalışacaktır.¹⁰

Karakolların kuruluşunu tümenlerin sınır hattında konuşlandırılması izledi. Gürcistan ve Ermenistan'ın bölgeye yönelik taleplerini dikkate alan Harbiye Nezâreti, asayişin korunması ve sınır tecavüzlerinin yaşanmaması için tümenlerin sınır boyunca konuşlandırılmasını planladı.

Buna karşın İngiliz Genel Karargâhı, iki tümenin Erzincan ve Elazığ'a nakledilmesini gündeme getirdi. Bu talebin azınlıkların beklentilerine uygun olduğu Harbiye Nezâreti'nin Sadaret'e gönderdiği 30 Nisan tarihli yazısına konu edildi. Harbiye Nezâreti "Büyük Ermenistan" hayali peşinde koşan Ermenilerin bölgede huzuru kaçırmak ve vilâyetlerin savunmasını zaafa uğratmak için birliklerin iç kesimlerde konuşlandırılmasına çalıştıklarını iddia ederek doğuda ve Kafkasya'da yeni çatışmalara meydan vermemek için İngilizlerin uyarılmasını talep etti.¹¹ Yazıda iki husus öne çıkmaktadır. Birincisi İngiliz talebinin arkasında Ermenistan'ın kuvvetlendirilmesi hedeflenmektedir. İngiltere, bölgede etkili bir harekât düzenleyecek kuvvetten yoksun olduğuna göre Ermenistan'ı Osmanlı

¹⁰ ATASE İSH K.394/G.221/B.221-1.

¹¹ ATASE İSH K.26/G.117/B.117-5.

devleti karşısında üstün bir konuma getirebilmek için 15. Kolordu'nun savaş kabiliyetini zayıflatmaya çalışmaktadır. Dikkate alınması gereken ikinci husus ise yeni çatışmaların çıkma ihtimaliydi. Ermeniler 24. maddenin içeriğine uygun kargaşalık çıkararak bunu doğu vilâyetlerine taşıyabilirlerdi.

Harbiye Nezâreti ve Genelkurmay Başkanlığı bölgede üstünlüğü korumak ve yeni sorunlar yaşamamak için 15. Kolordu Karargâhı ile 9. Kafkas Tümeni Erzurum'da, 12. Piyade Tümeni Horasan'da, 11. Kafkas Tümeni Van'da ve 3. Kafkas Tümeni Tortum'da konuşlandırıldı.¹² Trabzon Vilâyeti'nde Pontus tehlikesinin baş göstermesi üzerine 15. Kolordu Komutanı Karabekir Paşa, İngilizlerin itirazlarını görmezden gelerek 3. Kafkas Tümeni'ni Trabzon'a kaydırarak kolordunun konumunu güçlendirdi. 3. Kafkas Tümeni'nin naklinin muhtemel bir İngiliz işgaline karşı vilâyetin savunmasını kuvvetlendirdiği de göz ardı edilemez. Çünkü İngiliz askerlerinin 4 Mart 1919'da Samsun'a çıkması bir sonraki hedefin Trabzon olacağı izlenimini veriyordu.¹³

Tümenlerin konuşlandırılması esnasında İngilizler kolordu mevcudunun düşürülmesini gündeme getirdiler. Buna göre işgal edilen bölgelerden gelen askerlerin terhis edilmesi gerekiyordu. Bunun arkasında Ermenilerin kuvvetlendirme düşüncesi yatmaktaydı. Karabekir Paşa'ya göre mevcutta indirimle gidilmesi asayiş ve sınır güvenliğini zaafiyete uğratacağından uygulanmasına imkân yoktu.¹⁴ 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa ise 24 Mayıs 1919'da Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta; Ermeni mezaliminin sınıra dayandığı ve çetelerin Erzurum ve Van'a sızmaya çalıştığı bir ortamda muhtemel bir Ermeni saldırısının püskürtülebilmesi için kolordunun mevcudunun artırılması gerektiğini ifade ederek, İngilizlerin bu yöndeki başvurularına itibar edilmemesini istedi.¹⁵

Görülüyor ki, Mustafa Kemal Paşa aynen Karabekir Paşa gibi Ermenilerin hazırlıklarıyla kolordunun mevcudunun azaltılması arasında doğrudan bir ilişki kurmakta ve İngilizlerin dolaylı yollarla Ermenilerin Vilâyet-ı Şarkîye'yi işgal etmeleri için uygun zemin hazırlanmaya çalışıldığına inanmaktaydı.

Mütareke gereği iç güvenlik Dâhiliye Nezâreti'nin gözetiminde jandarma teşkilâtının sorumluluğuna bırakılıyordu. 26 Ocak 1919'da kesinlik kazanan yeni teşkilâta göre 78. 000 olması planlanan orduda nizamî birlikler 41.000, jandarma

¹² ATASE İSH K.27/G.6/B.6-1.

¹³ ATASE İSH K.32/G.67/B.67-1.

¹⁴ ATASE İSH K.195/G.240/B.240-1. Karabekir Paşa, Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği 25 Mayıs tarihli telgrafta; diğer kolordulara nazaran mevcudun fazlalığını dört tümene ve Erzurum Müstahkem Mevki ile Demiryolları Müdüriyeti'nin varlığına bağladı. Buna karşın sorumluluk bölgesinin geniş ve sorunlu olmasını gerekçe göstererek mevcudun korunmasını gerektiğinin altını çizdi. ATASE İSH K.175/G.114/B.114-1, 2.

¹⁵ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* [HTVD] Sayı 4, Haziran 1953, Belge № 77.

teşkilâtı ise 37.000 civarında bir mevcuda sahip olacaktı¹⁶. Görülüyor ki, silahlı kuvvetlerin aşağı yukarı yarısı jandarmada istihdam edilecekti. Dolayısıyla terhisle birlikte jandarmanın kuvvetlendirilmesine yönelik emirlerin yayınlanması tesadüf değildi. 5 Kasım'da Müsteşar İsmet (İnönü) Bey ordu komutanlıklarına gönderdiği yazıda tümenlerde istihdam edilen jandarma subaylarının jandarma komutanlığına iadesini emretti.¹⁷ İsmet Bey 7 Kasım'da ise iki gün önceki emrin derhal yerine getirilmesi ve nakli gerçekleşen askerlerin sayısı hakkında Jandarma Genel Komutanlığı'na bilgi verilmesini istedi.¹⁸

27 Kasım 1918'de 1301-1309 doğumluların terhisine başlanırken aynı zamanda Padişah'ın tahta çıktığı tarih olan 3 Temmuz 1918'den önce firar edenlere ve bakaya durumundakilere af getirildi. Bu kararlar bir yandan terhis sırasında yaşanması muhtemel firarların önüne geçilmesi diğer yandan savaş sırasında askerden kaçan ve mütareke döneminde asayişin önünde ciddi bir engel teşkil eden firarileri topluma kazandırmak hedefleniyordu. Gayrimüslimler arasında kaçak ve bakaya durumunda olanların çokluğu dikkate alınırca, affın çeteciliği zayıflatacağı ve jandarma teşkilâtının yükünü azaltacağı rahatlıkla söylenebilir.¹⁹

Harbiye Nezâreti'nin bütün bu karar ve çabalarına rağmen Dâhiliye Nezâreti'nin doğu vilâyetlerindeki jandarmanın kuvvetlendirilmesi hususundaki çalışmaları ihtiyacı karşılamaktan uzaktı.²⁰ Esasında bu tarihlerde zaaf içerisinde olan sadece Dâhiliye Nezâreti değildi. Yerel makamlarda da bir nemelazımcılık ve tembellik kendini hemen gösteriyordu. 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa 28 Ocak 1919'da Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği raporda mevcut hâli şöyle tasvir ediyordu:

Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis Vilâyetlerinin düşmandan geri alınmasından bir sene geçtiği hâlde, hiç bir iş görülmedi. Halen tekmil memurlar bir şey bekler gibi boş durmakta ve kendi menfaatleriyle meşgul olmaktadır. Ahali, emâkin, arazi perişan, iş çok, ihtiyaç fazla, fakat kimsede faaliyetten eser yok. Suiistimal namütenahi devletin, milletin ve vatanın hayatı idamesi tehlike tevlit edebilir. Bu mahzurların önünü almak için acilen bu mıntikalara muktedir adamlar tayini önemlidir. Bu mıntıkada idare amirlerinin hemen değiştirilerek yerlerine muktedir ve namuslu adamların tayini muktezidir...

Bu nedenlerden ötürü Sadaret, Harbiye Nezâreti'nden jandarmaya verdiği desteği artırmasını istedi. Talebin tam manasıyla yerine getirilmesi mümkün gözüküyordu. Çünkü 9. Ordu sınırın korunmasında sorun yaşarken bir de

¹⁶ ATASE İSH K.27/G.9/B.9-1, 2, 3, 4, 5, 6.

¹⁷ ATASE İSH K.9/G.59/B.59-4.

¹⁸ ATASE İSH K.9/G.59/B.59-7, 8.

¹⁹ *Hadisat*, 28 Teşrin-i sani 1334/28 Kasım 1918, № 40.

²⁰ ATASE İSH K.10/G.145/B.145-1, 2.

jandarmanın görevini üstlenmesi bölgenin güvenliğinde ciddi zaafiyetler meydana getirebilirdi. Bu sebeple Harbiye Nezâreti, doğu vilâyetlerindeki eksikliğin başka kaynaklardan giderilmesini talep etti.²¹ Fakat eldeki imkânlarla jandarma teşkilâtının takviyesinin zaman alacağı anlaşılınca Harbiye Nazırı Ferit Paşa, 26 Ocak 1919'da 9. Ordu Komutanlığı'na asayişin korunmasında ortaya çıkan sorunların hükûmeti zor durumda bırakacağını haber vererek İtilâf müdahalesine maruz kalmamak için mülkî idareye yardım edilmesini emretti. Harbiye Nezâreti yazısında şu hususlara yer vermektedir:

Son günlerde memleketin bazı taraflarında çapulculukta mütevellid bir takım asayişsizlik yüz göstermeye başladı. Mütareke esnasında vuku bulan bu gibi halet hükûmeti müşkil bir vaziyet ve belki de bir müdahale karşısında bulundurabilir. Bunun için hükûmet-i mülkiyeye orduca azamî muavenet icab etmektedir. Nezâretin 22/2/35 tarih ve 823 numaralı tamimi veçhile umum efrâd kamilen teslih edilmiş bulunacaklarından muaveneti yalnız muharib piyade ve süvari ile değil icabında topçu, mitralyöz, nakliye ve gayrı muharib efrâd ile de yapmak mecburiyeti vardır. Buna nazaran ihzarât yapılp lüzum hâlinde her türlü muavenetten geri durulmaması rica olunur.²²

9. Ordu Komutanlığı, 6. Ordu/13. Kolordu'nun sorumluluk bölgesinde olmasına karşın ordunun arkasını emniyete almak amacıyla Beyazıt'ta bulunan istihkâm taburunu Bitlis vilâyetine gönderdi.²³ İstihkâm taburunun naklinden yaklaşık iki ay sonra General Allenby, 12 Şubat 1919'da Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği notada; 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın görevine son verilmesini, ordunun ve jandarmanın lağvedilerek silahlarının teslimini talep etti.²⁴

Beklenmedik bu gelişme üzerine Bitlis ve Elazığ vilâyetleri 17 Şubat 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne General Allenby'nin notasının yeni işgallere zemin oluşturacağını beyan ederek buna engel olmak üzere adı geçen vilâyetlerin sorumluluğunun 9. Ordu'ya bırakılmasını talep ettiler. Dâhiliye Nezâreti, konuyu derhal Sadaret makamına ve Harbiye Nezâreti'ne ilettili.²⁵ Harbiye

²¹ *Türk İstiklal Harbi I*, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.248; Yakup Şevki Paşa'nın şikâyetine konu olan hususlarda bir yıl boyunca iyileşme görülmediği Fevzi Paşa'nın başkanlığını yaptığı tahkik heyetinin Vilâyet-ı Şarkiye'de yaptığı incelemeler sonucunda kaleme aldığı 12 Aralık 1919 tarihli raporunda bir kez daha ortaya çıkmıştır. BOA DH.İ.UM 19-10/1-23.

²² ATASE İSH K.17/G.31/B.31-1.

²³ ATASE İSH K.1/G.17/B.17-1.

²⁴ BOA DH.KMS 50-1/83; Mütarekede küçültülmesi öngörülen ordu, notada ortadan kaldırılmaya çalışılıyordu. Jandarma kuvvetleri de, terhis edilmek suretiyle kolordu bölgesinde mevcut huzur ve güven ortamı yok edilerek, asayişsizliğin kök salması arzulanıyordu. Böyle bir ortamda doğu vilâyetlerinin tamamı İngiliz müdahalesine açık hâle gelecekti. Ayrıca mülkî memurlar, İngiliz generalinin emirlerini dikkate almaya zorlanmaktaydı. Bu durumda Osmanlı hükûmetinin bölgede gücü ve söz hakkı kalmayacaktı.

²⁵ ATASE İSH K.21/G.58/B.58-5.

Nezâreti, 9. Ordu'nun bu yükü kaldıramayacağını, birliklerin Ermeni ve Gürcü tehdidi ve iâşe temini gibi hususlar gözetilerek konuşlandırıldığını, mevcut yapıyla adı geçen vilâyetlerin asayişinin sağlanamayacağını öne sürerek talebi geri çevirdi. Ayrıca İngiliz kuvvetlerinin Diyarbakır'ı işgal etmeleri durumunda 6.Ordu'nun bu vilâyetlere çekilmesinin planlandığını belirterek iki vilâyetin 9.Ordu'ya bağlanamayacağını belirtti.²⁶

General Allenby'in 6. Ordu'ya yönelik talepleri Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis vilâyetlerinde jandarma teşkilâtlarının süratle takviyesini gerektiriyordu. Aksi takdirde güney vilâyetlerinin işgaline zemin hazırlanacak ve 15. Kolordu iki ateş arasında bırakılacaktı.²⁷ Bu tehlikelere karşın Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey, 13 Mayıs 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta; jandarmanın artırılmasına yönelik isteğinin dikkate alınmamasından şikâyet ederek, İngilizlerin vilâyet dâhilinde başlattıkları siyasî girişimler ve kışkırtmalara karşılık kendilerinin de kamuoyunu aydınlatmak için çeşitli heyetler tertip ederek özellikle Mardin ve Siverek'te halkla temasta bulunulmasını önerdi.²⁸

İngilizler ile Osmanlı hükûmeti arasında 13. Kolordu'nun lağvedilmesine yönelik görüşmeler Eylül ayına kadar devam etti. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa 13. Kolordu'nun lağvedilmesi durumunda doğu vilâyetlerinin bütünüyle tehlide açık hâle geleceğini savunuyordu. Bu nedenle 3.Ordu Müfettişi Vekili sıfatıyla 9 Ağustos 1919'da Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta kolordunun lağvedilmesinin bölgede ikinci bir İzmir olayına neden olabileceğine dikkat çekerek kolordunun 3. Ordu Müfettişliği'ne bağlanmasını talep etti.²⁹

15. Kolordu, Sivas kongresinden ardından Bitlis'i yeniden takviye etmek ihtiyacı duydu. Çünkü Elazığ Valisi Ali Galip Bey'in, İngiliz subayı Binbaşı Noel'in kışkırtmasıyla Sivas Kongresi'ni basma girişiminin engellenmesinden sonra bölücü faaliyetlerin kolordu bölgesine sıçraması ihtimaline karşı Bitlis'teki tabur 19 Kasım 1919'da bir piyade taburu ve bir batarya ile takviye edildi.³⁰

Asayişin korunmasında öne çıkan hususlardan biri de Ermeni göçmenlerinin iskânı meselesiydi. Bölgeye göçmen kisvesi altında komitacıların sızarak yeni bir Türk-Ermeni çatışmasından ve 24. maddenin tatbikine zemin hazırlanmasından ciddi şekilde endişe ediliyordu. Dolayısıyla hassas durumdaki sınır vilâyetlerine

²⁶ ATASE İSH K.21/G.58/B.58-1, 2.

²⁷ ATASE İSH K.55/G.61/B.61-3.

²⁸ BOA DH.EUM.AYŞ 16/5.

²⁹ ATASE İSH K.28/G.81/B.81-1. İngilizlerin, 13. Kolordu'nun lağvedilmesine dair talepleri Fransızlarla 15 Eylül 1919'da imzaladıkları Suriye Anlaşması'na kadar devam etti. Bu anlaşmayla İngilizler, Musul vilâyeti dâhil bütün Irak'ın hakimiyetini ele geçirirken, Anadolu'nun güney sancakları Fransızlara bırakıldı. Böylelikle kolorduya ilişkin sorunlar, Fransızlara havale edilse de bölgede yaşanan Türk-Fransız mücadelesi bu sorunu tamamen gündemden düşürmüştür.

³⁰ BOA DH.KMS 54-3/43.

muhacir iskân edilmek istenmiyordu. Harbiye Nezâreti, 15 Haziran 1919'da Sadaret'e gönderdiği yazıda endişelere yer verdiği gibi vilâyetlerin hem iktisaden hem de barınma hususunda iskâna elverişli olmadığını ifade etti:

Bayezid'den baş göstermeğe başlayan Ermeni sızıntısı az zamanda Van'dan Hopa'ya kadar bütün hudut üzerinde tevessü edecek bir mahiyettedir. Buna mümanaat resmî kuvvetlerimizin her türlü teşebbüsât-ı mukabelesiyle kabil olacaktır. 9 Haziran 35 tarih ve 343317/415 numaralı emr-i Sadaretpenahi üzerine Nezâret-i acizi tedâbir-i lazime ittihazını Kolordu'ya tebliğ etmiştir. Ancak bu mıntıkaya bir de Ermeni muhacirinin avdeti meselesini de halletmek lazımdır. Ordu-yu Osmanî Erzurum ve havalisini istirdat ederken Müslüman halk kendi köylerini harap bir hâlde görünce kısm-ı azamı mecburen boş olan ve tahripten kurtulmuş bulunan Ermeni köylerine yerleşmişlerdir. Bugün Ermeni muhacirleri avdet edecek olurlarsa, Müslümanlar kâmilten açıkta kalacaklardır. Binaenaleyh evvel emirde bu Müslüman halkın iskân meselesini temin eylemek lazımdır. Kafkasya'ya hicret eylemiş bulunan Ermenilerin elyevm açıkta buldukları mevzu-ı bahis olamaz. Çünkü Sankamış, Kars, Gümrü, Erivan ve Ahılkelek İğdır vesaire gibi Ermeni idaresi altında bulunan kasabalardaki kışla ve hastahaneler iki yüz bin kişiden fazla insan istiabına kâfidir. Bu husus küçük bir tetkikatla meydana çıkar. En mühim olarak işe meselesini de düşünmek iktiza eder. Zira tahlis olunan menatıkdaki ahali-i İslâmiye bugün dahi aklıktan kırılmakta berdevamdır, bir de bu mıntıkaya Ermeni nüfusu ilâve olunursa bu hâl teşeddüt edecektir. Çünkü vesait fıkdanından naşi Van, Erzurum, Bitlis vilâyetlerine mevâd-ı işe sevki kabil olmadığı hâlde her tarafa şimendüferleri olan Kafkas mıntikasına yardım pek kolaydır. İşte bu gibi zarureter Ermenilerin bu sene için memâlik-i Osmaniye'ye alınmalarını katiyen icap ettiriyor ki, mesken ve işeye taallû eden mütealata her sahib-i insafın hak vereceği de şüphesiz gibidir...³¹

Vilâyetlere ödenek tahsisi asayiş hususunda öne çıkan başka bir önlemdi. 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, 24 Mayıs 1919'da Sadarete yaptığı başvuruda; "*Asayişin temini için siyasî ve hususî komitaların ef'âl ve teşebbüsâtını istitlâ ve casus teşkilâtında ve müfrezelere rehberler tedarik ve müsademâtta son derece yararlık gösterenlerin taltifine ait olarak mestureden münasip bir miktarda bir meblâğın bu menabiden mahrum olan vilâyât ve Elviye-i müstakalleme itası(m)...*" istedi. Meclis-i Vükelâ talebi yerinde bulunarak Diyarbakır, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas Ankara, Elaziz, ve Kastamonu vilâyetlerine gereken ödeneğin gönderilmesine karar verdi.³²

³¹ HTVD, Sayı 4, Haziran 1953, Belge № 84.

³² HTVD, Sayı 5, Eylül 1953, Belge № 88-89.

3. Ordu Müfettişliği'nin Kuruluşu

Mondros Mütarekesi'nden cesaret alan Rumlar ve Ermeniler, Anadolu'da sözde devletlerini kurmak için içte ve dışta geniş çaplı faaliyetler yürütmeye başlamışlardı. İngiltere bölgesel çıkarlarını gözetererek bunlara çanak tutmaya çalışıyordu. İngiliz temsilcileri, Elviye-i Selâse'de ve Doğu Karadeniz'de gerçekleştirilen çete hareketlerini çarpıtarak üstlerine Türkleri zalim, Rumlar ve Ermenileri mazlum olarak tanıtıyorlardı.³³

İngilizlerin 9 Mart 1919'da Samsun'a kuvvet çıkarmaları Rumların cüretini artırdı. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, artan çete faaliyetlerinden hükûmeti ve Türk milletini sorumlu tutarak 21 Nisan 1919'da Hariciye Nezâreti'nden Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da asayişe yönelik önlemlerin artırılmasını talep etti:

Ekselans, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Sivas bölgelerindeki askerî durumun memnuniyeti mucip olmadığını zati asilânenize saygılarımla bildiririm... 3. Şimdi müteaddit kaynaklardan öğrendiğime göre Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Sivas'ta başdan başa kurulan Şûralarca bilhassa Türk Ordusu'ndan itibarî müstakil ve fakat askerî kontrol altında devşirme asker toplanmıştır. Başkumandanlıktan çıkan talimatlarına aykırı olan bu kaçamak hareketler arzuya şayan olmaktan tamamıyla uzaktır; eğer bu hal derhal durdurulamayacak olursa işler ciddiyet kesbedebilir. 4. Bu ağır durumu Ekselansınızın ıttılana arzutmekle beraber söz konusu Şûra'ların asker toplamalarını men için ilgili makamlara derhal talimat verilmesini rica ederim. 5. Bu durumla alâkalı olarak yapılacak teşebbüsler hakkında mümkün mertebe süratle malûmat verilmesini de temenni etmekteyim.³⁴

Harbiye Nezâreti, notanın arkasından Samsun'daki işgalin iç kısımlara doğru genişlemesinden endişe duyarak 30 Nisan'da Sadaret'e gönderdiği yazıda iddiaları reddettiği gibi yine de yerinde incelemeler yapmak ve gerekli önlemleri almak üzere Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Kıtâatı Müfettişi sıfatıyla bölgeye gönderilmesine karar verildiğini ifade etti.³⁵

6 Ocak 1919'da İngilizlerle varılan mutabakat uyarınca dokuz kolordu ve yirmi tümeden oluşan Osmanlı kuvvetlerinin üç müfettişliğe bağlanması kararlaştırılmıştı. Birincisi İstanbul'da, ikincisi Konya'da teşekkül ettirilen

³³ Jaeschke, *age.*, s.102-103.

³⁴ Jaeschke, s.104.

³⁵ Harbiye Nezâreti iddiaları yalanladığı yazısında şu hususlara yer vermekteydi: 1. Şûraların asker toplaması ile Osmanlı Hükûmeti arasında bir ilişki yoktur, 2. General Milne'ye verilen bilgi dışında devletin herhangi bir yerde teşkilâtı yoktur, 3. Van ve Erzurum'da asayiş mükemmeldir. Trabzon ve Sivas'ta bir iki soygunculuktan başka bir olay meydana gelmemiştir, 4. Ülkede Kafkasya'ya hücum etmek için asker toplanmamaktadır. Böyle bir teşekkül de yoktur. ATASE İSH K.26/G.117/B.117-1, 2, 3, 4, 5.

müfettişliklerin üçüncüsü 30 Nisan tarihli tezkerede öngörüldüğü gibi Doğu vilâyetlerinde konuşlandırılan birliklerin sorumluluğunu üstlendi.

30 Nisan'da yayınlanan irade-i seniyye ile Mirliya Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne tayin edildi.³⁶ Müfettişlik talimatı ise 7 Mayıs'ta yayınlandı.³⁷ Harbiye Nezâreti, İngilizlerle yeni pürüzlere yol açmamak ve müfettişlikler arasında uyumu sağlamak amacıyla 29 Mayıs'ta sorumluluk bölgelerini tespit ederek Meclisi-i Vükelâ'da kabul edilmesini sağladı. Buna göre müfettişliklere bağlı birlikler ve sorumluluk bölgeleri şöyle tarif edildi:

13. Kolordu müstakilen nezârete merbut olmak üzere mütebaki sekiz kolordu 1, 2 ve 3. Ordu Müfettişliği namıyla üç müfettişliğe taksim olunmuştur. Üç müfettişin mahiyetinde bulunacak kıtaat ve hudutlarıyla Nezârete merbut kolordunun hududları ber-vech-i atidir:

1. Ordu Kıtaatı Müfettişliği: 25., 1. ve 14. Kolordulardan mürekkeptir. Mıntıkası bütün Rumeli ve Anadolu'dan, Üsküdar, İzmit ve Bolu livalarını Hüdevendigâr Vilâyetiyle Karesi ve Çanakkale Mutasarrıflığı ve İzmir-Afyonkarahisar hattının şimaline İzmir Vilâyeti kısmı havidir. 2. Ordu Kıtaatı Müfettişliği: 12. ve 20. Kolordularla 17. Kolordudan mürekkeptir. Mıntıkası İzmir Vilâyeti, Menteşe, Antalya, Silifke, Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir, Niğde, Kayseri Müstakil Mutasarrıflıklarını, Konya, Ankara, Kastamonu Vilâyetlerini, İzmir Vilâyetinin İzmir-Afyonkarahisar hattı hariç cenubdaki kısmını ihtiva etmektedir. 3. Ordu Kıtaatı Müfettişliği: 15. ve 3. Kolordulardan mürekkeptir. Mıntıkası Sivas, Trabzon, Erzurum, Van Vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığını ihtiva etmektedir.

Osmanlı Genelkurmayı bu şekilde barış teşkilâtını bütünüyle hayata geçirmiş oldu. Ayrıca doğu vilâyetlerinin asayişinden sorumlu kolorduların etkinleştirilmesi ve gerekli önlemleri zamanında alabilmelerinin yolu açıldı.

Mustafa Kemal Paşa, Rum ve Ermenilerin faaliyetlerini artırdığı ve İzmir'in işgalinden sonra devlete kafa tutmaya başladıkları bir zamanda gayet ağır bir görev üstlendi. Samsun'daki mülkî idare boşluğunu doldurmakla işe başlayan Mustafa Kemal Paşa, Refet Bey'i geçici olarak mutasarrıflığa atadı.³⁸ Fakat Refet Bey'in iki görevi bir arada yürütmesinin zor olacağı anlaşılınca bu göreve eski

³⁶ HTVD, Sayı 1, Eylül 1952, Belge № 1; *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1982, s.21-22.

³⁷ Talimat 17 Mayıs 1919'da Meclis-i Vükelâ'da kabul edilerek Harbiye ve Dâhiliye nezâretlerine gönderildi. Münir Sirel, "19 Mayıs ve Atatürk", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı 2, Kasım 1967, s.7.

³⁸ M. Şakir Ülkütaşır, "Atatürk Samsun ve Havza'da", *Türk Kültürü*, Sayı V/49, Kasım 1966, s.32; Mehmet Özdemir, *Refet Bele*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1992, s.25.

Dâhiliye Müsteşarı Hamit Bey'in atanmasını temin etti.³⁹ 19 Mayıs'ta ilgili makamlardan bu tarihe kadar ne gibi önlemlerin alındığını sordu.⁴⁰ Karabekir Paşa 24 Mayıs'ta asayiş ve şuralara ilişkin sorulara açıklık getirerek asayişin temininde bir sorun yaşanmadığını ve mütarekeye aykırı olarak asker celp edilmediğini bildirdi.⁴¹

Mustafa Kemal Paşa görüşmelerinin sonucunda elde ettiği bilgileri 21 Mayıs'ta hükûmetle paylaştı. Raporu göre; Samsun ve civarındaki Rum ve Ermeni çetelerinin büyük kısmı siyasî nitelik kazanmıştır. Pontus devleti kurmaya yönelik faaliyetler Samsun Metropolit'i Germanos tarafından yönlendirilmektedir. Rum cemiyetleri muhacir sevk ve iskânına ağırlık vermektedirler. Mevcut askerî kuvvetler yetersiz olduğundan Rum çetelerinin tecavüzleri durdurulamamaktadır. Rumlar hükûmet otoritesini tanımazken Türkler korku içerisinde geleceklerinden endişe etmektedir.⁴² Rapor Samsun'da asayişsizliğin İngiliz Yüksek Komiserliği'nin iddia ettiğinin aksine Rumların faaliyetlerinden kaynaklandığını ortaya koymaktaydı.

Rapordan üç gün sonra (24 Mayıs'ta) İstanbul'a iki telgraf gönderen Mustafa Kemal Paşa, hem 15. Kolordu'nun hem de ordunun genel mevcudunun düşürülmek istenmesine yönelik İngiliz taleplerine tepki göstererek bunun asayiş üzerinde olumsuz etkiler yaratacağına dikkat çekti. Ayrıca Samsun ve Amasya sancaklarında düzenin sağlanması için birkaç bin erin silah altına alınarak bir kısmının jandarmaya ayrılmasını teklif etti.⁴³ Mustafa Kemal Paşa 5 Haziran'da gönderdiği bir başka raporunda ise Sivas Vilâyeti'nin Amasya ve Tokat Sancakları'nda Rumların siyasî teşkilâtlar meydana getirdiğini, bunların dış müdahaleye zemin hazırladıklarını, İtilâf subaylarının gayrimüslimlerle yakın ilişkiler kurarak hükûmetin nüfuzunu zayıflattıklarını ve durumun her geçen gün kötüleştiğini ifade etmekteydi.⁴⁴

³⁹ Hamit Bey, *Defter-i Hatırat*, s.121; Dursun Ali Akbulut, "Hamid Bey'in Canik Mutasarrıflığında Karşılaştığı Sorunlar", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu*, Samsun, 1994, s.3; BOA DH.KMS 52-2/83.

⁴⁰ HTVD, Sayı 4, Haziran 1953, Belge № 62.

⁴¹ HTVD, Sayı 4, Haziran 1953, Belge № 67.

⁴² "Mustafa Kemal'in Samsun'dan Gönderdiği İki Mühim Rapor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı13, Ekim 1968, s.5-7.

⁴³ *80. Yıl Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 1999, s.118.

⁴⁴ Raporda 15. Kolordu bölgesi hakkında şu tespitler yer alıyordu: "Trabzon Vilâyeti'ne gelince İslâmlardan birkaç çete var ise de soygunculuk maksadına istinat ediyor. Tehcir işlerinden dolayı hali firarda olan Topal Osman Ağa'nın çetesi mühim olup Giresun ve şarkı civarında mühim bir hâdise görülmemiştir. İslâmlar arasında birbirini katl münferit bâzı vukuat gibi sırf adliyyeye ait vekayi-i âdiye çıksa da bunlarda ne şekavet ne de siyasî mahiyet yoktur. Rumların vilâyetteki teşkilâtı da aynen Canik ve Amasya teşkilâtı gibi siyasîdir. Vukuatları ve çetelerin faaliyeti azdır. O da Trabzon Vilâyet halkının uyanıklığındandır. Yalnız Köroğlu Efdalidis namındaki otuz kişilik Rum çetesi Gümüşhane Zanta taraflarında pek mezbuhane vukuat yapıyor. Şimdiye kadar az vakitte onbeş İslâm katletmiştir, maksat asayiş muhtel göstermektir; takibat

Trabzon Vilâyeti'nin Asayiş Durumu

15. Kolordu bölgesinin kuzeyinde yer alan Trabzon stratejik konumu nedeniyle Samsun'dan sonra Pontus faaliyetlerinin odağında yer alan bir vilâyetti. Patrikhane, metropolitler ve Rum cemiyetleri Pontus Devleti kurmak için Rum unsurunu çetelere katılmaya ve asayiş ihlâle teşvik ediyorlardı.⁴⁵

Coğrafi yakınlığından dolayı Trabzon'a yönelik faaliyetler Batum'da planlanmaktaydı. Rum çeteleri Batum'da eğitildi ve ihtiyaçları Yunan hükûmetince karşılandı.⁴⁶ Ayrıca Batum'daki Osmanlı depoları yağmalanarak çetelere silah dağıtıldı.⁴⁷

Bölgedeki İtilâf temsilcileri raporlarında Türkleri saldırgan, Rumları ise mazlum göstererek Pontus hareketine destek veriyorlardı. Fener Patrikhanesi ise kampanyanın merkezinde yer alıyordu. Dâhiliye Nazırı Adına Müsteşar Keşfi Bey tarafından 9 Temmuz 1919'da Trabzon Vilâyeti'ne gönderilen bir telgrafta Fener Patrikhanesi'nin "*abalinin çoktan beri hükûmet memurini tarafından teslib edilmekte olduğu ve İzmir'in işgali tabakkuk eder etmez İslâm abali beyninde müthiş bir galeyân-ı efkâr hükümferma olarak Hristiyanları mahvedeceklerini.*" iddia ettiğini belirterek durumun araştırılarak sonucun en kısa sürede bildirilmesini istiyordu.⁴⁸ İtilâf temsilcileri, patrikhane ve metropolitler Rum çetelerinin faaliyetlerini Türklere karşı Rumların kendilerini koruması şeklinde göstermeye çalıştı. Böylelikle Osmanlı Hükûmeti, Avrupa kamuoyunda zalim bir yönetim olarak tanıtılmakta ve adım adım İtilâf müdahalesine zemin hazırlanmaktaydı.⁴⁹

Batum'da kurulan ve Trabzon'daki Rumlarla işbirliği içindeki Pontus Cemiyeti'nin çalışmaları da yakından izlendi. Cemiyetin çıkardığı gazetenin bölgeye sokulması yasaklandı. Metropolit Hrisantos'un Kafkasya'daki çalışmaları yakından izlendi. Çünkü metropolitin çalışmaları Yunanistan'ın, Osmanlı Devleti aleyhine Gürcistan ile bir dostluk ve ittifak anlaşması yapma

yapılmaktadır. Erzurum vilâyetine gelince; İslâm çetesi varsa da siyasi bir maksat takip edilmeyüp ahlâksızlık ve açlığın tevliid ettiği şekaveti âdiyedir. Erzincan livası da aynı derecededir. Van vilâyetine gelince; vukuatı âdiye ve şayanı dikkattir. Ermenistan ve Gürcistan ile hemhudut olan işbu üç vilâyetin (Van, Erzurum, Trabzon) şarkında ve Kafkas tarafında Ermenilerin faaliyet ve istihzaratı vardır." HTVD, Sayı 4, Haziran 1953, Belge № 64; ayrıca bkz. *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s.35-36.

⁴⁵ BOA DH.KMS 49-2/42;

⁴⁶ Bu hususla ilgili olarak Karabekir Paşa Yunan Salib-i Ahmer (Kızılhaç) teşkilâtının Batum'da ve Trabzon'da çok aktif olarak çalıştığını, Rum çetelerine her fırsatta silah, iâşe ve diğer malzemeleri getirdiğini ve hatta kendilerine ait gemilerle bu çeteleri Karadeniz'in muhtelif yerlerine çıkarmaya çalıştığını, Harbiye Nezâretine gönderdiği telgrafta açıkça belirtmekteydi. BOA DH.KMS 55-2/7.

⁴⁷ ATASE İSH K.5/G.175/B.175-1.

⁴⁸ Mesut Çapa, Veysel Usta, *Milli Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yaşışmalar*, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon, 1995, s.4.

⁴⁹ BOA DH.KMS 51-2/19.

planının bir parçası olarak görülmekteydi. Zira Rum-Ermeni işbirliğinin Trabzon yüzünden ihtilâflı hâle gelmesi üzerine, hem Yunan Hükûmeti, hem de Rum cemiyetleri kendi çıkarları açısından Gürcistan ile işbirliğini gündeme getirdiler. Rum-Gürcü işbirliğinin olmaması için görünürde hiçbir engel yoktu.⁵⁰

İtilâf müdahalesini amaçlayan Yunan-Rum ittifakı 9 Mart 1919'da Samsun'un işgaliyle faaliyetlerinde önemli bir üstünlük sağladı.⁵¹ Çünkü Türkleri karalama kampanyası ve çete faaliyetleri devam ettirilirse Samsun'daki harekâtın bir benzerinin Trabzon'a yapılmaması için bir neden yoktu.⁵² İzmir'in işgaliyle iyice cesaretlenen Pontus çeteleri Trabzon ve Sivas'a ağırlık vererek açıktan açığa ihtilâl çıkarmak için faaliyetlerini artırdılar.⁵³

Rum teşkilâtlarının göçmen kisvesi altında komitacı ve çeteleri Trabzon'a sevkî tepkiye neden oluyordu. Çünkü bölge savaşın doğurduğu sorunları henüz atlatabilmiş değildi.⁵⁴ Böyle bir ortamda Rum muhacirlerin getirilmesi işe, barınma ve sağlık alanlarındaki sorunları artırmaktan başka bir işe yaramayacaktı.⁵⁵ Buna rağmen İngilizler, muhacirlerin iskânında ısrar ediyorlardı. İngiliz Yüksek Komiserliği çeşitli tarihlerde oluşturduğu heyetler eliyle çalışmaları denetledi.⁵⁶ İncelemelerin amacı Rum göçmenlerinin sayısını artırmak ve buna engel olmak isteyen yerel yönetim üzerinde baskı kurmaktı.⁵⁷

⁵⁰ ATASE İSH K.100/G.19/B.19-1; 18 Aralık 1919'da, İngiliz ve Yunanlıların desteğiyle Batum'da Sarraf Yuvanidis Efendi'nin başkanlığında Pontus-Rum Hükûmeti'nin kurulduğu ilân edildi. Aynı gün Harbiye Nezâreti, Sadaret'e gönderdiği tezkerede; Yunan Hükûmeti'nin Amerika ve Güney Rusya Rumlarını Doğu Karadeniz ile Batı Anadolu'ya yerleştirmek niyetinde olduğunu belirterek, gerekli önlemlerin alınmasını istedi. Meclis-i Vükelâ'da tezkere tartışmaya açılarak Rumların işçeleri için ülkenin ekonomik durumunun uygun olmadığına ve gelenlerin asayiş açısından büyük sakıncalar doğuracağına kanaat getirilerek, göçmenlerin yetkili makamlarca geldikleri yerlere iade edilmelerine ve bu hususta İtilâf komiserlikleri nezdinde Hariciye Nezâreti tarafından lazım gelen girişimlerde bulunulmasına karar verildi. Böylelikle hükümet bu kararlar Mart 1919'dan beri kısıtlamaya çalıştığı Rum göçünü tamamen yasakladı.

⁵¹ Mesut Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon'da ve Giresun'da Milli Mücadele*, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s.52.

⁵² İstanbul'daki Fransız İşgal Kuvvetleri Komutanlığı, Samsun'un işgalinden hemen sonra Trabzon'daki temsilcisinin raporuna istinaden Osmanlı Hükûmeti'ne bir nota vererek yerel makamların Rumların katli için Türk ahaliyi silahlandırdıklarını iddia etti. Samsun Mutasarrıflığı ve Trabzon Valiliği 5 Nisan'da "Rumlar hakkında katliam icrası için şimdiye kadar hiçbir taraftan İslâm ahali arasında bir kıskırtma olmadığı gibi, böyle bir tasavvur ve temayül de mevcut değildir" cevabıyla iddiaları reddettiler. BOA DH.KMS 50-1/79.

⁵³ BOA DH.KMS 54-2/74; BOA DH.EUM.AYŞ 9/11.

⁵⁴ ATASE İSH K.10/G.14/B.14-1, 2; Çapa, Usta, *age.*, s.10.

⁵⁵ ATASE İSH K.100/G.19/B.19-1.

⁵⁶ İngiliz Yüksek Komiserliği, Osmanlı Hükûmetine verdiği bir notada, İngiliz Hükûmeti'nin Hristiyan Osmanlı tebaasının savaş sırasında tehcir ve öldürülmelerinden doğan sorumluluğun uluslararası bir sorun olarak gördüğünü, Rum ve Ermeni muhacirlerin eski yerlerine iade edilmesinin sağlanmayı da komiserliğin görevleri arasında zikretmekteydi. BOA BEO 346480.

⁵⁷ İngiliz Yüksek Komiserliğinin emriyle, İngiliz ordusuna mensup Binbaşı Smith ile Deniz Yüzbaşı Slayt'tan oluşan bir İngiliz heyeti 6 Temmuz 1919'da muhacir ve mülteci durumunu incelemek amacıyla Sinop'ta incelemeler yaptı. Binbaşı Smith, burada askerî ve mülkî amirlerle

Vilâyetin sorunlarıyla ilgilenen teşkilâtlardan biri olan Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, hükûmete sunulmak üzere kaleme alınan 19 Nisan 1919 tarihli raporda; asayişin temininin mevcut jandarma teşkilâtıyla mümkün olmadığını, bu teşkilâtın yirmi yaşını bile doldurmayan gençlerden oluşturulduğunu, bunlar askerliği zoraki bir hizmet gördükleri için gerek çetelerin takibinde ve gerekse diğer olayların önlenmesinde başarılı olamadıklarını iddia etti. Cemiyete göre asayişin muhafazası için “Maaşlı Muvazzaf Muhafız Teşkilâtı” vücuda getirilmeli ve yeterli maaş verilerek ahalden bu işe uygun şahısların muhafız olması sağlanmalıydı.⁵⁸

Türk makamları mülkî önlemler kapsamında Rum göçüne önce sınırlama, daha sonra yasaklama getirdi.⁵⁹ Böylelikle çetelerin insan kaynağının kurutulması hedefleniyordu. Meclis-i Vükelâ, Harbiye Nezâreti'nin gönderdiği tezkere çerçevesinde, hangi sebeple olursa olsun Güney Rusya'dan göç eden Rumların ülkeye kabul edilmemelerine ve İtilâf Devletleri yüksek komiserliklerinin bundan haberdar edilmesine karar verdi.⁶⁰ Meclis-i Vükelâ'nın kararı Trabzon Vilâyeti'ne gönderilen 18 Haziran tarihli telgrafta şöyle ifade edilmekteydi:

Rusya tarafından gelip Trabzon ile alakası olmayan ve Yunan tâbiliğine haiz bulunan ve bir maksat-ı siyasiye müsteniden hicret ettirildikleri anlaşılan eşhâsin suret-i kâfiyede kabul edilmeyeceği, Trabzonlu Rumlara gelince bunların avdetlerine mukaddema müsamaha olunmuşsa da mesken ve iaşe buhranı dolayısıyla hâl-i hazırda bunların dahi avdetleri tecviz olunamayacağı ve hükûmetin bu babdaki nokta-ı nazarına müzaheret olunarak Trabzon'daki mümessillere talimat ilânıyla, düvel-i itilâfiye mümessillerine işâr kılınmıştır. Hükûmetin emr-i lazime-i kat'i bulunduğu cihetle oradaki mümessillerin beyânâtına bakılmayarak ve emr-i hükûmete itaatleri lâbed bulunan kaymakamlıklara da evâmîr-i kat'îye verilerek vesâit-i mümkününe ile Rumların Trabzon'a çıkmamalarının temini ehemmiyetle matlubdur.⁶¹

Mülkî önlemler askerî önlemlerle desteklenmediği sürece arzulanan sonucun alınması mümkün değildi. 15. Kolordu Komutanlığı Mayıs ayı başında sınırların

yaptığı görüşmede Rusya'dan gelmekte olan Rum muhacirlerin Trabzon başta olmak üzere bütün Karadeniz bölgesinde iskân ettirilmesinin İngiliz Hükûmetinin bir politikası olduğunu ima etmiştir. 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa heyetin bu amaç dışında Bolşeviklerin Batum ve civarını tazyik etmeleri üzerine bu durumun Karadeniz sahillerine tesirini öğrenmek ve Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye teşkilâtlarıyla ahali elinde silah bulunup bulunmadığını önlemek istediklerini yazmaktadır. Ali Fuat Paşa, heyetin 15 gün sonra tekrar Trabzon'dan Sinop'a kadar bütün Karadeniz kıyılarını inceleyeceklerini belirtmekteydi. ATASE İSH K.47/G.18/B.118-1, 2, 3.

⁵⁸ BOA DH.LUM E-51/74.

⁵⁹ BOA DH.ŞFR 91/150.

⁶⁰ BOA BEO 345705.

⁶¹ BOA DH.ŞFR 100/142; 1 Eylül 1919'da Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa, Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda; Kafkasya ve Elviye-i Selâse'den göç ettirilerek Doğu Karadeniz başta olmak üzere İzmir ve İstanbul'a yerleştirilmesi planlanan Rumların kesinlikle kabul edilmemelerini istedi. BOA DH.KMS 54-3/33.

güvenliğini tehlikeye atmadan Pontus hareketinin Trabzon'a sirayet etmesini önlemek ve Erzurum'un işe sıkıntısını hafifletmek için 3. Kafkas Tümeni'ni Trabzon'a nakletme kararı aldı. Karabekir Paşa, 7 Mayıs'ta Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda; bir alayın Hopa-Arhavi, diğer bir alayın Trabzon-Gümüşhane mıntıkasında ve tümen karargâhının Trabzon'da bulunmasına karar verdiğini, dolayısıyla Trabzon'da bulunan 3. Kolordu'ya ait birliklerin ise Samsun'a hareket ettirildiğini bildirdi.⁶² Bu düzenlemeyle Trabzon emniyet altına alınırken, Samsun'a kaydırılan birliklerle Pontus hareketine karşı etkili bir mücadelenin yürütülmesinin kapısı aralandı. Ayrıca bu kararlar İngiliz işgalinin kolordu bölgesine sirayet etmesi önlenmiş oluyordu.

3. Tümen'in konuşlandırılması ve jandarma teşkilâtının kuvvetlendirilmesiyle asayişte fevkalade bir iyileşme gözlemlendi. Harbiye Nezâreti tarafından Sadaret'e gönderilen bir raporda vilâyette bir iki soygunculuğun dışında herhangi bir olayın yaşanmadığı ve siyasî nitelikli hareketlerin görülmediği belirtilerek Trabzon'daki asayişin gayet iyi olduğu vurgulanıyordu.⁶³

Erzurum Vilâyeti'nin Asayiş Durumu

Erzurum'un durumu Trabzon'dan çok daha iyiydi. Denilebilir ki ülkenin asayiş açısından iyi durumda olan vilâyetlerin başında Erzurum geliyordu. Bunun iki önemli sebebi vardı. Birincisi asayişin bozulmasında etkili olabilecek miktarda Hristiyan unsurun olmayışı, ikincisi ise etkili askerî ve mülkî önlemlerin alınmasıydı. Bunların dışında Müdafaa-ı Hukuk teşkilâtlarının varlığı ile bunların mülkî ve askerî makamlarla uyumlu çalışmalarının asayişin sağlanmasında ciddi katkıları olmaktadır.⁶⁴

Erzurum Vilâyeti içerisinde Erzincan Sancağı hassas bir noktadaydı. Sancağa bağlı olan Tercan (Mamahatun), Erzurum'u Erzincan'a bağlayan yolun güvenliği açısından stratejik bir mevkiye sahipti. Yolun açık tutulabilmesi Tercan'ın güvenliğiyle doğrudan ilgiliydi. Ayrıca Tunceli'ye yerleşmiş olan eşkıya çetelerine engel olabilmek için Tercan'da hatırı sayılır bir birliğin bulundurulmasına ihtiyaç

⁶² ATASE İSH K.40/G.66/B.66-1.

⁶³ ATASE İSH K.26/G.117/B.117-3.

⁶⁴ Erzurum'un asayişinin mükemmel derecesinde olduğu Rawlinson başta olmak üzere vilâyete gelen bütün yabancı subay ve temsilcilerce kabul ve takdir edildiği gibi, mülkî idarenin sayısız defalar Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazılarda ve raporlarda görmek mümkündür. Bu yazılardan biri de 16 Ağustos 1919 tarihlidir. Vali Vekili Hurşid Efendi tarafından gönderilen telgrafta; vilâyet dâhilinde asayiş bozucu bir olay olmadığını, mütareke hükümlerine aykırı bir duruma meydan verilmediğini ve ilgililere gereken tavsiyelerde bulunulduğunu yazıyordu. Telgrafta en dikkat çeken husus Vali Vekilinin İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Türklerin Ermenileri katlettiği yönündeki iddialarını yalanlaması ve gerçekte aksinin meydana geldiğini öne sürmesiydi. Hurşid Efendi, Ermenilerin bölge ahalisine yaptıkları mezalimi gizlemek ve sorumluluğu Osmanlı Devleti'ne yıkmak için bu tür yalan propagandalar ürettiklerini belirtmekteydi. Bu da İngilizlerin Ermenilerle Van'da ve Erzurum'da aynı oyunu oynadıklarını ve birlikte hareket ettiklerini ortaya koymaktaydı. BOA DH.KMS 53-2/86.

vardı. Bu amaçla Karabekir Paşa, bir süvari alayını bölgede konuşlandırdı. Kolordunun geri bölgelerine yaptığı denetlemelerde birliğe tatbikatlar yaptırmayı da ihmal etmedi.⁶⁵

Erzincan'ın güney kesimlerinde güvenliği sağlamak ve istenmeyen bir olaya meydan vermemek için Elazığ Valiliği de çalışmalar yürütmekteydi.⁶⁶ Dersim eşkıyasının yol açtığı huzursuzluk 1919 yılı boyunca hem Kolordu'yu hem de Harbiye Nezâreti'ni meşgul etti. Huzursuzluğun zamanla genişlemesinden ve siyasileşmesinden ciddi şekilde endişe duyulmaktaydı. Zira eşkıyanın Kemah, Erzincan, Refahiye, Eğin (Kemaliye) ve Kuruçay kazalarında yaptığı eylemlere karşı önlemlerin yetersizliği üzerine Elazığ Valisi Ali Galip Bey, 15. Kolordu'nun başarısız olduğunu iddia ederek 3. Kolordu'nun Elazığ'a nakledilmesini istedi.⁶⁷ Harbiye Nezâreti, Ali Galip Bey'in kolorduyu töhmet altında bırakan telgrafı karşısında her iki kolordunun üstlendikleri görevleri layıkıyla yerine getirdiğini, 13. Kolordu'nun durumunun İngilizlerle tartışıldığı bir ortamda 3. Kolordu'nun Elazığ'a naklinin mümkün olmadığını bildirdi.⁶⁸

Ali Galip Bey'in teklifinin Nezâretçe reddedilmesine karşın, Erzincan Sancağı'nda eşkıyalık olayları her geçen gün artıyordu. Erzincan Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 28 Ağustos tarihli telgrafta; gerek jandarmanın yetersizliğinden, gerekse nizamî birliklerin sevki zor olduğundan 50 ile 70 kişilik gruplar halindeki çetelerin Kemah, Erzincan ve Karaçay kazalarına bağlı köylere saldırdıkları, ahalinin eşya, erzak ve hayvanlarını gasp ettiklerini belirtiyordu. Çetelerin yakalanması için sevk edilen seyyar jandarma birlikleri coğrafi şartların elverişsizliği ile morallerinin yeterince yüksek olmaması nedeniyle istenilen başarıyı elde edemiyorlardı. Mutasarrıflık tarafından jandarmanın takviyesi için bir takım girişimlerde bulunulmasına karşın maddî imkânsızlıklar yüzünden yeterince gönüllü bulunamamaktaydı. Dâhiliye Nezâreti, bütün bu sebeplerden ötürü nizamî birliklerden yararlanmayı zorunlu görerek Tercan'daki süvari alayının Kemah'a naklini Harbiye Nezâreti'nden talep etti.⁶⁹

Harbiye Nezâreti, 3.Kolordu'nun nakline sıcak bakmazken 2 Eylül 1919'da 15.Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği yazıda; eşkıyaların tecavüzlerini Kemah, Erzincan ve Kuruçay'a kadar genişleterek köylere musallat olduğunu ve bu

⁶⁵ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz I*, İstanbul, 1993, s.149.

⁶⁶ Bölgenin güvenliğiyle ilgilenen sadece 15. Kolordu Komutanlığı değildi. Elazığ Valiliği ile 13. Kolordu Komutanlığı da Tunceli bölgesindeki eşkıyanın güneye inmemesi için Arabgir, Çemişkezek ve Eğin'e birer tabur piyade askeri ile bir miktar süvari yerleştirdi. Buradaki birlikler çeşitli defalar mülkî amirlerce denetlenerek ihtiyaçları giderildi. BOA DH.İ.UM E-50/31.

⁶⁷ HTVD, Sayı 10, Aralık 1954, Belge № 237.

⁶⁸ HTVD, Sayı 10, Aralık 1954, Belge № 238- 239.

⁶⁹ HTVD, Sayı 9, Eylül 1954, Belge № 207.

nedenle çeteleri ortadan kaldırılması için Tercan'daki süvari alayının Kemah'a nakledilmesinin düşünüldüğünü belirterek Karabekir Paşa'nın görüşünü sordu.⁷⁰

Tunceli'deki çetelerin 1919 yılının son aylarında bile aktif olduğu bölgeye gönderilen Tahkik Heyetleri ve mülkî makamların telgraflarıyla tespit eden Dâhiliye Nezâreti, 11 Aralık'ta Harbiye Nezâreti'nden çetelerin ortadan kaldırılması için askerî makamların mülkî idareye yardımcı olması için talimat vermesini istedi.⁷¹ Harbiye Nezâreti, bu konuda her türlü yardıma hazır olduğu için 13. ve 15. Kolordulara gönderdiği yazıda, mülkî makamlarla temas kurmalarını ve gerekli önlemleri ortaklaşa almaları emrini verdi.⁷²

1919 yılının son günlerinde Bayburt'un Hart (Aydıntepe) nahiyesinde patlak veren Şeyh Eşref Olayı, Kolordu'yu ciddi şekilde endişelendirmiştir. Şeyh Eşref'in dinî kimliği ve Bayburt'un Erzurum'a yakınlığı olayı önemli hâle getirdi. Çünkü isyana verilecek bir halk desteği kolorduyu madden ve manen yıpratacağı gibi, Erzurum'un ve bölgenin güvenliğini tehlikeye düşürebilirdi.

Bayburt kaymakamının 6 Ağustos 1919'da Şeyh Eşref'i suçlamasıyla başlayan gelişmeler 9 Aralık 1919'da isyana dönüşmüştür. Şeyh Eşref'i Bayburt'a getirmekle görevlendirilen 50 kişilik müfreze 9 Aralık'ta, 9/10 Aralık gecesi ise Güzel Süfla'ya gönderilen 60 kişilik müfreze müritlerin baskınıyla esir edildi ve bütün makineli tüfek ve silahlarına el konulmuştur.

Karabekir Paşa, hadiseyi İstanbul-Sivas çekişmesinin sonucunda İstanbul tarafından ortaya çıkarılmış gerici bir hareket olarak yorumlar. Bu nedenle diğer yerlere sıçramadan ve başka gerici hareketlere meydan vermeden şiddetli şekilde ezilmeliydi. 9. ve 3. Tümenlerden tahsis edilen topçu ve piyade kuvvetleri derhal Hart'a sevk edilmiştir. Kuvvetlerin büyüklüğü dikkate alındığında harekâtın 10-15 gün süreceği ve gericilere karşı kolordunun güç gösterisinde bulunacağı anlaşılmaktadır.⁷³

Kolordu tarafında bu hazırlıklar sürürken Şeyh Eşref ise Bayburt ahalisine hitaben eski Hart Nahiyeye Müdürü İsmail Hakkı Efendi aracılığıyla bir mektup göndererek halkı yanına çekmeye çalışıyordu. 20 Ekim'de Şeyh Eşref'i şikâyet eden İsmail Hakkı Efendi şimdi onun mektubunu getirmesi tereddütlere neden oldu. Karabekir Paşa gerçekler ortaya çıkıncaya kadar İsmail Hakkı Efendi'nin tutuklanmasına karar vermiştir.⁷⁴ Harekâta memur edilen kuvvetler 12/13 Aralık gecesi Bayburt'a vararak gerekli tahkikata başlanmıştır.⁷⁵

⁷⁰ HTVD, Sayı 9, Eylül 1954, Belge № 208.

⁷¹ HTVD, Sayı 11, Mart 1955, Belge № 257.

⁷² HTVD, Sayı 11, Mart 1955, Belge № 258.

⁷³ Karabekir, *age.*, s.409-410.

⁷⁴ ATASE İSH K.201/G.133/B.133-1, 2.

⁷⁵ ATASE İSH K.201/G.137/B.137-1.

3. Tümen Komutanı Miralay Rüşü, 9. Tümen Komutanı Yarbay Halit, Nakliye Taburu Komutanı Yarbay Niyazi, İstinaf Mahkemesi Savcısı ve Erzurum kadısı Hurşit Efendi'den oluşan bir heyet 13 Aralık'ta olayla ilgili tahkikata başlamış; heyet Şeyh'in Bayburt jandarma teğmeni Salih Efendi'nin hakaretlerine tepki olarak bu işe kalkıştığını, olayın siyasî bir yönünün bulunmadığını ve Sürmene eşrafından Kadioğulları ile İsmailoğulları'ndan 200 kişilik bir kuvvetin Şeyh'e destek verdiğini tespit etmiştir.⁷⁶ Karabekir Paşa 19 Aralık'ta Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği raporda ise Şeyh olayın kendisi açısından kötüleştğini gördüğünü, hayatını kurtarmak düşüncesiyle etrafa haberler gönderdiğini ve ahaliyi isyana teşvik ettiğini öne sürmekteydi.⁷⁷

Şeyh Eşref, esir aldığı erlerden yaklaşık 40 kişiyi dinî telkinlerde bulunduktan sonra serbest bırakmış, fakat subayları alkoymaya devam etmiştir. Karabekir Paşa, heyetten Şeyh'in ve yandaşlarının teslimine gayret etmesini isterken, teslim olacakların Divan-i Örfiye'de yargılanmaları için Harbiye Nezâreti'ne başvurdu. Meclis-i Vükela, teklife onay verirken tazminatın Hart ahalisinden tahsilini kanunlara aykırı bularak reddetmiştir.⁷⁸

24 Aralık'ta 28 ve 29. Alaylar Halit Bey'in komutasında Hart köyü sarılarak harekât başlatıldı. Şeyh'in teslim olmayı reddetmesi üzerine topçu atışıyla başlayan harekât gece yarısına kadar devam etti. Topçu ateşi sonucunda Şeyh, iki kızı, iki oğlu ve müritlerinden beş kişi ölünce köydeki direniş kırıldı. Sağ kalan müritler hükümetin af ve merhametine sığındılar. Esir subaylar tamamen serbest bırakıldı. Harekâtın sonucunda 3 subay, 43 er yaralı ve 18 er şehit olmuştur.⁷⁹

9 Ocak 1920'de Şeyh Eşref'in müritlerinden Sürmeneli Ali Rıza ile Polat Sürmene hükümetine teslim oldular. Yakalanan diğer 65 mürit önceden verilen söz üzerine ellerindeki silah ve cephaneyi teslim ettikten sonra yargılanmak üzere Hart'tan Erzurum'a sevk edildi. Ali Rıza'nın yakalanmasıyla tam bir ay boyunca kolorduyu meşgul eden Şeyh Eşref olayı sona ermiş oldu.⁸⁰

Van Vilâyeti'nin Asayiş Durumu

Irak'la doğrudan sınırı olması, doğu-güney yönünde İngiliz- Ermeni tahriklerine açık olması Van Vilâyeti'ni, 15. Kolordu'nun sorumluluk bölgesi

⁷⁶ ATASE İSH K.201/G.146/B.146-1, 2.

⁷⁷ ATASE İSH K.201/G.238/B.238-1; Karabekir Paşa raporda Şeyh'in siyasî bir amaç takip etmediğini belirtirken, yıllar sonra kaleme aldığı hatırasında ise hareketin siyasî maksatlı olduğunda ısrar etmekteydi.

⁷⁸ ATASE İSH K.204/G.125/B.125-1.

⁷⁹ Karabekir, *age.*, s.421-423.

⁸⁰ ATASE İSH K.203/G.7/B.7-1; ATASE İSH K.203/G.55/B.55-1.

içerisinde en hassas vilâyet hâline getirmişti. İngilizlerin aşiretlere yönelik faaliyetleri ve Ermenilerle yaşanan sorunlar asayiş olumsuz etkiliyordu.⁸¹

Vilâyetin asayişini temin noktasında 11. Kafkas Tümeni'nin konuşlandırılması ve kuvvetlendirilmesinin önemi büyüktü. Ama ikinci sıkın temini o kadar kolay gözüküyordu. Çünkü vilâyetin nüfusu, Rus ve Ermeni mezaliminden dolayı bir hayli azalmıştı. 19 Ocak 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda; Vilâyetin Jandarmayı takviye edecek gücü bulunmadığı ve ilkbaharın gelmesiyle asayişin zorlaşacağı belirtilerek 9.Ordu'dan jandarmaya takviye istendiği, fakat olumlu cevap alınamadığı belirtiliyordu.⁸² Dâhiliye Nezâreti de Harbiye Nezâreti'ne başvurarak 29 Ocak'ta 9. Ordu'dan 400 erin jandarmaya devrini, 9 Şubat'ta ise 11. Kafkas Tümeni'nin bütün mevcuduyla jandarmaya ilhak edilmesini talep etti.⁸³

Harbiye Nezâreti, tümenin aslî görevlerini yerine getiremeyeceğini öne sürerek ilhak önerisini reddetti.⁸⁴ Buna karşın 13 Şubat 1919'da 9.Ordu Komutanlığı'na; doğu vilâyetlerinde asayişsizliğe meydan verilmemesi, Ermenilerin göz diktiği Van Vilâyeti'nde bu hususa çok dikkat edilmesini emretti. Doğu vilâyetlerinde kadroya vefa edecek jandarma bulmak mümkün değildir. Bundan dolayı ordu icabında jandarma gibi vazife görmek mecburiyetindedir. Kıta komutanları ve Van'da bulunan 11. Kafkas Tümen Komutanı her vakit vilâyetle temasta bulunarak, asayişsizliği önlemelidir demek suretiyle 11. Kafkas Tümeni'nin önceden olduğu gibi jandarmaya yardımcı olmasını emretti.⁸⁵ 11. Tümen'in üstlendiği görevleri layıkıyla yapabilmesi için er sayısının artırılmasına ihtiyaç vardı. 23 Mart'ta Van Vilâyeti'nden asker celbi için gerekli yardım ve kolaylığın sağlanması istendi.⁸⁶ Van Vilâyeti geçmişte yaşanan sıkıntıları gerekçe göstererek buna imkân bulunmadığını bildirdi.⁸⁷ Bunun üzerine Harbiye Nezâreti 10 Nisan 1919'da 15.Kolordu Komutanlığı'na Van Vilâyeti'nden asker celp edilemeyeceğini, 11.Tümenin yükünü hafifletmek için bir tümenin vilâyete yaklaştırılmasını, bu tümenin naklinden doğacak boşluğun ise diğer bölgelerden asker celp edilerek kapatılmasının uygun olacağını bildirdi.⁸⁸ 15. Kolordu Komutanı Karabekir Paşa, 3. Tümen'in Trabzon'a kaydırılmasından sonra, Ermenistan cephesinin iki tümen ile Beyazıt'ta bulunan

⁸¹ BOA DH.İ.UM 20-18/12-86.

⁸² ATASE İSH K.32/G.43/B.43-4.

⁸³ ATASE İSH/K.32/G.43/B.43-3.

⁸⁴ ATASE İSH/K.32/G.43/B.43-1, 2.

⁸⁵ *Türk İstiklâl Harbi I*, s.249.

⁸⁶ ATASE İSH K.185/G.114/B.114-1.

⁸⁷ ATASE İSH K.77/G.1777/B.1777-1.

⁸⁸ ATASE İSH K.185/G.246/B.246-1.

11. Tümen'e ait birliklerle korunacağı fikrindeydi ve bu nedenle yeni bir nakle karşı çıktı.⁸⁹

Mütarekeyle birlikte Ermeni muhacirlerin eski yurtlarına dönmeleri yönünde Osmanlı Hükûmeti'nin aldığı kararlar ve sağladığı kolaylıklar, diğer doğu vilâyetlerinde olduğu gibi Taşnak Ermenilerinden sıkıntı çekmiş olan Van ahalisi tarafından sıcak karşılanmıyordu. Çünkü halk, iskânı yeni katliamların habercisi olarak görmekteydi.⁹⁰ Taşnak çetelerinin Kars ve Ardahan'dan sonra, Van'ı da Büyük Ermenistan'ın parçası yapacakları yönündeki propagandaları bu düşünceyi haklı çıkarıyordu. Vali Haydar Bey, 5 Haziran 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda; İki İngiliz subayının Makû Serdarı ile bir araya gelerek Van'a muhacir getirmek için Ermenistan ile Beyazıt arasında bir koridor açmaya çalıştıklarını belirtti.⁹¹ İngilizler ilerleyen aylarda benzer bir çalışmayı Nahçıvan-Beyazıt yolu için yapacaklardı.⁹²

İngiliz propagandalarında sık sık Van'ın Paris Konferansı kararıyla Ermenistan'a verildiği ve 11. Tümen'in Van'dan ayrılacağı iddia ediliyordu.⁹³ Amaç halkta devletin kendilerini korumadığı/koruyamadığı hissini uyandırarak devlet ile halk arasına ikilik sokmaktır. Bir başka amaç ise Türk-Ermeni çatışması

⁸⁹ Karabekir, *age.*, s.68; Karabekir Paşa 30 Temmuz'da Van Vilâyeti'ne gönderdiği yazıda kararını ve gerekçesini şöyle açıklıyordu: "Ermenilerin Oltu'dan Beyazıt hududuna kadar olan havalideki harekât ve icraat-ı muameleleri elan devam ediyor. İngilizler Ermenileri ve havalideki Kürtleri teslih ve aleyhimize teşvikden bir an halî kalmıyorlar. Binaenaleyh bu taraflardaki vaziyetin nezaket ve ehemmiyeti gittikçe artıyor. Bu ahval karşısında zaten azlığı malum olan 11. Fırkadan bir kısım kuvvetin Beyazıt havalisinden alınarak Başkale mıntkasının takviyesine tahsis ve şu sırada mümkün olamayacağı ve aksi halde zuhur edecek tehlikelerin tevellüd edeceği netayic-i vehime zât-ı alilerince de takdir buyrulur. Esasen İngilizlerin telkinat ve iğfalatına kapılan Seyit Taha, Simko ve bunlar gibilerin tebdil-i fikirleri ve hükûmete teyid-i sadakatleri için tamamen icraata başlayamadıkları sıralarda yedlerinde ve aralarında yapılacak teşebbüsât ve tesirat-ı siyasiye daha ne kadar müessir olacağı zât-ı alilerince de malumdur. Ahvalin daha ziyade inkişafına intizaren mezkûr fırka vaziyet-i hazırasını şimdilik muhafazaya mecburdur. Mamafih Van havalisinde topçu bulundurmak için Beyazıt'de bulunan bir kudretli bataryanın Van'a sevki ile 34. Alayın takviyesini fırka kumandanlığına yazdım. Bundan başka Ernis'de dahi bir topçu kuvveti bulundurulması temin edilecektir ki bu tedbirle arzu-ı alileri dairesinde tertibat ittihaz edilmiş olacaktır. Hakkârî ve havalisinde yeni ve tehlikeli bir gailenin hüdûsuna mani olacak suretde ittihaz-ı teşebbüsât ve tedabir ve iknaların devamı halinde şimdiye kadar esar ve fevaidi görülen en nafi semeratın bademede inkişaf eyleyeceğine emniyetim ber-kemaldir." ATASE İSH K.345/G.182/B.182-1, 2.

⁹⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.184; BOA DH.İ.U.M, 11-4/6-92.

⁹¹ BOA DH.KMS 53-1-39.

⁹² Dâhiliye Nezâreti, Ermenilerin İngiliz subayları komutasında hareket ettiklerinin tespit edilmesinden sonra, Hariciye Nezâreti nezdinde girişimde bulunarak İtilâf Devletleri temsilcilerinin bu hususta uyarılmasını ve Türklere karşı yapılan saldırıların durdurulmasını istedi. BOA DH.KMS 53-1/56.

⁹³ İngilizler bu propagandaların planlayıcısı ve hatta uygulayıcı olduklarını saklama gereği bile duymuyorlardı. Beyazıt Mutasarrıfını ziyaret eden bir İngiliz subayı Beyazıt ve Van'ın Konferans kararıyla Ermenilere verildiğini ve yakında kendilerine de duyurulacağını ifade ettikten sonra Ermeni muhacirlerin Ermeni askerlerinin refakatinde Van'a geleceklerini iddia etti. BOA DH.KMS 53-1/39.

çıkarmaktı. Bunun olması hâlinde Mütareke'nin 24. Maddesi uygulanabilirdi.⁹⁴ Haydar Bey, muhtemel bir Ermeni saldırısına karşı milis teşkilâtı kurmaya ve gönüllü kaydına başladıktan sonra⁹⁵, 4 Haziran 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta; alınan önlemler sayesinde asayişin bozulmasına fırsat verilmediğini, fakat her ihtimale karşı sıkıyönetim ilân etme yetkisinin verilmesini istedi.⁹⁶

İngiliz ve Ermeni propagandalarına karşı Vanlılar, 21 Mayıs'ta Sadarete gönderdikleri telgrafla; Osmanlı Devleti'nden ayrılmamak için ellerinden gelen her türlü çabayı sarf edeceklerini bildirdiler. 4 Temmuz'da da bir miting düzenleyerek bölgeyi ve vilâyeti son nefer kalana kadar savunacaklarını ilân ettiler. Karar, Müftü Ziya, Müdafaa-ı Hukuk Şubesi Reisi Tevfik ve Belediye Reisi Derviş Bey imzasıyla Dâhiliye Nezâreti'ne bildirildi. Nezâret, 15 Temmuz 1919'da verdiği cevapta hükümetin bu yönde herhangi bir kararı bulunmadığını, asılsız bu tür sözlere asla itibar edilmemesini bildirdi.⁹⁷

İngilizlerin Şemdinan'a –Van vilâyetinin güneyi- yönelik faaliyetleri Temmuz 1919'da tehlikeli bir hâl aldı. Revandiz Siyasî Temsilcisi, Şemdinan Kaymakamı Mehmet Efendi'ye bir heyet vasıtasıyla gönderdiği mektupta; kazanın İngiltere'nin idare ve himayesine verildiğini ifadeyle Osmanlı asker ve jandarmasının derhal bölgeyi terk etmesini istedi.⁹⁸ Ortada geçerli bir neden yokken İngiliz siyasî temsilcisinin böyle bir istekte bulunmasının nedeni ahaliyi tedirgin etmek ve aşiretler üzerinde bir güç gösterisinde bulunarak Osmanlı Hükümeti'nin itibarını zayıflatmaktır. Talebin Erzurum Kongresi'nin bir kaç gün öncesine rastlaması da ilginçti. Böylece aşiretler kadar Erzurum'daki delegelere de bir mesaj vermek istendiği düşünülebilir. 11. Tümen Komutanı Cavit Bey, yeni bir işgale meydan vermemek için Hakkâri Jandarma Komutanı'nı yeterli miktarda milis ve jandarmayla beraber kazaya gönderdi. Ayrıca Van'da 20 kişilik bir grubu Şemdinan'a hareket etmek üzere hazırlattı.⁹⁹

Bu gelişmelerin ardından 15. Kolordu Komutanlığı bir inceleme başlattı. Araştırmaların sonucunda hükümet tarafından mülkî makamlara bu hususta herhangi bir emir gönderilmediği ve heyetin İngiliz kıyafetleri giymiş Ermeniler olduğu anlaşılmıştır. Komutanlık, Van Vilâyeti'ni ve 11. Tümeni bu bilgiler

⁹⁴ BOA BEO 343078.

⁹⁵ İzmir'in işgalinin duyulmasından sonra aynı şeyin Van'ın da başına geleceğinden endişe eden Vali Haydar Bey, tümene yardımcı olmak amacıyla ilk etapta 250 kişiyi milis kuvveti hâlinde teşkilâtlandırdı. Tümenin Karakilise'ye nakledilmesi halinde milislerin sayısını arttırmaya ve bunların işlerini ordudan sağlamaya çalışıyordu. BOA DH.KMS 53-1/156. Haydar Bey, İngilizlerin bu teşkilâttan rahatsız olduklarını belirtmeleri üzerine Haziran başlarında bunları jandarmaya dâhil etti. BOA DH.KMS 53-1/39.

⁹⁶ BOA DH.KMS 53-1/66.

⁹⁷ BOA DH.KMS 53-2/16.

⁹⁸ BOA DH.KMS 50-3/25.

⁹⁹ Karabekir, *age.*, s.121.

ışığında uyararak yeniden benzer bir olay olursa buna neden olanların tutuklanmasını emretti.¹⁰⁰ Harbiye Nezâreti, Hariciye Nezâreti'ni bilgilendirirken İngilizlerin Şemdinan olayıyla Şeyh Mahmud'un yerine Seyit Taha'yı öne çıkarmak ve onun vasıtasıyla politikalarını hayata geçirmek istediklerini iddia etti.¹⁰¹

Ermeni çetelerinin Van vilâyetinde giriştiği eylemlerin bir benzeri Cizre'de meydana geldi. 9 Eylül 1919'da Diyarbakır'dan Harbiye Nezâreti'ne gönderilen telgrafta; İngilizlerin Zaho taraflarında silahlandırılan Ermenilerin Nasturilerle beraber geceleri Silopi nahiyesine bağlı köylere hücum ederek değerli eşyaları gasp ettikleri bildirildi. Buna karşılık askerî makamlara aşiretlerin karşılık vermesi durumunda İngilizlerin çıkacak kargaşayı bahane ederek Cizre'yi işgal edebilecekleri uyarısında bulunularak yerel mülkî makamların işe el atması ve gerekirse karma bir heyet marifetiyle bölgede incelemelerde bulunulması teklif edildi.¹⁰²

İngilizler, Nasturileri de aşiretlere saldırımları hususunda kışkırtıyordu. Van Vilâyeti, 15. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği yazıda; sınır boylarındaki aşiretlerin kendilerini savunmaları için bunları Teşkilât-ı Milliye şeklinde teşkilatlandırmaya çalıştığını belirterek, komutanlığın görüşünü sordu. Karabekir Paşa 5 Kasım 1919'da Harbiye Nezâreti'ne gelişmeleri sıraladıktan sonra Valiliğin planını benimsediğini ifade etti.¹⁰³ Harbiye Nezâreti 10 Kasım'da Sadaret'e başvurduğu yazısında, Van'da yaşananların hükûmeti sıkıntıya sokacağını, bu nedenle İngilizlerin faaliyetlerini durdurması için girişimde bulunulmasını istedi.¹⁰⁴

11. Tümen Komutanlığı Ermeni ve Nasturi taarruzuna karşı izlenecek yolu tespit ederek 20 Aralık 1919'da birliklere gönderdi. Buna göre;

1. Düzenli İngiliz kuvvetleri Van Vilâyeti'ne giremeyeceklerinden Ermeni ve Nasturi kuvvetlerine İngiliz süsü verilerek ve hatta İngiliz kıyafetleri giydirilerek vilâyet sınırları dâhiline girerlerse bunlara karşı savunma ve karşılık vererek İslâm ahalinin katliamdan kurtulması zorunlu bir görevdir.
2. Bu durum meydana gelirse Şemdinan'da ki müfreze komutanı saldırganları ikaz ederek -Mütarekeye aykırı, çekilin- diyerek uyaracak, eğer dinlemezlerse kendilerine silahla karşılık vermek için tümen komutanlığından emir almış olduğunu belirtecekti. Eğer bu ikazda etkili olmazsa silah kullanımına yetkili bulunacaktı.

¹⁰⁰ ATASE İSH K.98/G.30/B.30-2, 3.

¹⁰¹ ATASE İSH K.98/G.30/B.30-1.

¹⁰² ATASE İSH K.196/G.157/B.157-1.

¹⁰³ ATASE İSH K.37/G.77/B.77-3.

¹⁰⁴ ATASE İSH K.37/G.77/B.77-1, 2.

3. Çatışmanın çıkması halinde aşiret alaylarının da vatan savunması için çatışmaya katılmaları tabii ise de, alaylar ancak müfrezenin çekilmesi durumunda ihtiyaca göre Şemdinan müfrezesi emrinde hareket edeceklerdi.¹⁰⁵

Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Asayiş Dair Beyânâtı ve Ortaya Çıkan Tepkiler

Yukarıda ifade edildiği üzere 15.Kolordu Komutanlığı ve bölge valileri bütün imkânsızlıklara ve İtilâf temsilcilerinin entrikalarına karşı asayiş sağlamaya çalışıyorlardı. Böyle bir ortamda Paris'ten dönen Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın 23 Temmuz 1919'da ajanslara yansıyan beyânâtıyla ülkede büyük şaşkınlığa yol açtı. Sadrazam beyânâtında asayiş ve Millî Hareket hakkında çeşitli iddialar gündeme getirdi:

Paris kongresinde bulunması hasabiyle altı hafta devam eden müddeti gaybubetimden Anadolu'nun iktisap etmiş olduğu tezebzüp ve iğtişâş, badi-i teessüfü azimdir. Cümlemizin itaatla mükellef olduğumuz kanun-u esasî hükmünce İstanbul şehri payitaht-ı saltanat-ı seniyye olduğundan heyet-i teşriyenin zât-ı akdesi hümayûnları marifetiyle küşâd edilmesi musarrâh ve mertebe-i vücuttur. Bu veçhile kanun-ı mezkûr hükm-i münifine ve Efendimizin arzu ve irade-i şahanelerine ve menafî-i aliyye-i vataniyyeye tamamiyle muhalif olan hareket-i vakianın men'î hal ve maslahat icabı olmakla ona göre vilâyet-i aliyelerine münhak bi'l-cümle mutasarrif ve kaymakamlıklara tebligât-ı ekide ve şedide icrası hassaten atan tavsiye olunur. Murahhaslara harcırah ithası icap edip ancak hükmüne gelince, esâsen hilaf-ı meşruiyet ve meşrutiyet olan böyle bir hareket-ı kanun-u şikânenenin teshil değil men'î bilcümle mülkî ve askerî hükûmet memurlarının vazifesi icabından olmakla bu tavsiyeler hükmüne göre hareket edilmesi hassaten ve katiiyen ihtar olunur.

Sina Akşin, Damat Ferit Paşa'nın beyânâtını İstanbul Hükûmeti ile Millî Hareket ilişkisi açısından ele alarak mutlakıyetçilerin meşrutiyetçileri ezme girişimi olarak değerlendirmekteydi.¹⁰⁶

Millî Mücadele'nin sözcüsü durumundaki *Albayrak* gazetesi beyânâtı Erzurum Kongresi'ne karşı bir girişim olarak görmekteydi. Osmanlı Hükûmeti'nin Paris'ten eli boş döndüğü ve İtilâf devletlerinin yeni işgallerle konumlarını kuvvetlendirdikleri bir ortamda Damat Ferit Paşa hükûmetinin derin bir aciziyet ve atalet içinde milletin vicdanından doğan meşru savunma isteklerini kargaşalık ve kanunsuzluk olarak göstermesini milletin kabul

¹⁰⁵ ATASE İSH K.449/G.65/B.65-1.

¹⁰⁶ Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele*, Cilt I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.437.

edemeyeceğini savunuyordu.¹⁰⁷ Beyânâtın zamanlaması dikkate alındığında Sadrazamın Paris Barış Konferansı'ndan döner dönmez dikkatleri doğu vilâyetleri üzerinde yoğunlaştırmak istediği izlenimini kuvvetlendirmektedir.

Tayyib Gökbilgin *Millî Mücadele Başlarken* adlı eserinde soruna hükûmet-Kuva-yi Milliye ilişkisi açısından yaklaşarak Damat Ferit'in Millî Mücadele'yi engellemek için beyânâtı yayınladığını iddia ediyordu: "... *Mustafa Kemal Paşa, teşkilât meselesiyle meşgul oluyor ve hummalı bir faaliyet gösteriyordu. Fakat daha kongre hazırlıkları yapıldığı günlerden itibaren Damat Ferit Paşa hükûmeti, bu millî harekete ve millî mücadele kararına karşı aleyhte bir cephe almıştı.*"¹⁰⁸ Bu tespit Mustafa Kemal Paşa'nın istifası süreci göz önüne alındığında İngilizlerin ve hükûmetin Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele'ye karşı izledikleri düşmanca tavır doğrulamaktaydı.

Damat Ferit Paşa, iktidara gelişyle birlikte hükûmetin meşruiyetini tartışmaya açmamak için Millî Mücadele'yi isyan ve onun liderini asi gösteren bir politika izlemeye başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını fırsat bilerek onu tutuklatmak için verdiği emrin Kâzım Karabekir Paşa tarafından yerine getirilmemesi üzerine böyle bir girişime imza attı.¹⁰⁹ Başka bir ifadeyle Hükûmet siyasî gücünü kullanarak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına karşı örtülü bir iktidar mücadelesine girişmişti. Böylece Hükûmet-Mustafa Kemal Paşa ilişkisinde ikinci safha başlatılmış oldu. İlk safha 8 Haziran'da başlayıp 8 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'nın istifasıyla sona ermişti. Beyânâtla başlatılan ikinci safhada Mustafa Kemal Paşa'nın halkın gözünden düşürülmesi ve Millî Mücadele'nin karalanması hedefleniyordu. Ayrıca harekete destek veren Karabekir Paşa gibi üst düzey komutanlara gözdağı verilerek yola getirilmek isteniyordu. Dolayısıyla üçüncü safhada sözde suçlu yaftası yapııştırılan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının tutuklanması kolaylaşacaktı.

Siyasî yorumların dışında beyânâtın bir de askerî boyutu vardı. Devletin içinden geçtiği badire dikkate alındığında bu boyutun en az siyasî boyut kadar önemli olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Şurası açıktır ki, asayiş meselesi gündeme getirilerek Mustafa Kemal Paşa ve Karabekir Paşa'nın şahsında askerî kesimler ve mülkî makamlar hedef gösteriliyordu. Sadrazam Erzurum kongresini hükûmete alternatif yaratma projesi olarak kabul ederken esasen doğu vilâyetlerinin koparılmasına neden olabilecek 24. maddenin uygulanması için İtilâf devletlerine koz vermektedir. Fakat O, Millî Mücadele'yi yok etmek için adımlar atarken hükûmetin sorumluluğunda olan asayişte gedik açtığını ve devletin parçalanmasına neden olabilecek bir süreci başlatabileceğini hesap edememekte veya önemsememekteydi. Başka bir ifadeyle aynen İzmir'de

¹⁰⁷ *Albayrak*, 21 Ağustos 1335/1919, № 21.

¹⁰⁸ Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken I*, Ankara, 1959, s.169.

¹⁰⁹ HTVD, Sayı 3, Mart 1953, Belge № 58; Karabekir, s.132-133.

olduğu gibi bölge ahalisinin haklarını ve güvenliğini yine onun düşmanlarına havale etmekten çekinmeyecekti.

Sadrazam büyük bir aymazlık içerisinde 26 Temmuz'da Meclis-i Vükelâ'da "Taşrada bazı yerlerde sükûn ve umumî asayiş ihlâl edebilecek bazı bâller, hadiseler ve muameleler vukua gelmekte olduğu haber alındığı cihetle bu türlü hadiselerin sebep, mahiyet ve saikleri hakkında mahallerinde etraflıca soruşturma yapılmasıyla tabkikat neticesini mufassal ve müşterek bir raporla bildirmek ve bu arada mühim ve müstacel göreceklere şeyleri telgrafla sorup icabında buradan vuku bulacak tebliğat dairesinde gerekli teşebbüsler ve telkinler ifa etmek üzere Dâhiliye Nezâreti'nce mülkiye memurlarından ve kıyasat ve rüviyet erbabından intihap edilecek birer zât ve keza Hariciye Nezâreti'nce matlup efsafi baiş erkân ve ümerâ-yı askeriyeden seçilecek birer zattan mürekkep tabkik heyetleri teşkil" edilmesini içeren bir karar çıkartarak Trabzon ve Erzurum vilâyetlerine eski Lazistan mutasarrıflarından Ziya Bey ile Konya eski valilerinden Yusuf Rıza Paşa'nın gönderilmesini uygun buldu. Yusuf Ziya Paşa'nın görevi reddetmesi üzerine yerine Mirliva Ali Fevzi Paşa tayin edildi.¹¹⁰

Tek başına bu karar bile Damat Ferit Paşa'nın sorumsuzluğunu ve yeteneksizliğini ortaya koymaya yetmektedir. Çünkü Ermeniler doğudaki dört vilayeti (Erzurum, Van, Trabzon ve Sivas) Osmanlı devletinden koparmak için içte ve dışta bütün vasıtalarını seferber ederken Sadrazam asayişsizlik olduğunu iddia ettiği bu vilâyetlerde iddiasını destekleyecek deliller bulmak amacıyla tahkik heyetleri görevlendirmekteydi.

Sadrazam beyânâtın amacına ulaştığını düşünerek 29 Temmuz'da Meclis-i Vükelâ'dan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanmalarını içeren yeni bir karar çıkardı. Kararda şöyle deniyordu: "Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin, hükûmetin kararlarına ve tebliğlerine aykırı hareket ve tabriklerde devam ve ısrar etmekte oldukları imzaları altında neşr eyledikleri beyannâmelerle mahallerinden vukubulan iş'arlardan anlaşıldığına binaen, kendilerinin hemen ele geçirilerek İstanbul'a gönderilmeleri Harbiye Nezâreti'nden mahallî kumandanlıklarına ve Dâhiliye Nezâreti'nden mülki memurlara telgrafla bildirilmesi ve Hariciye Nezâreti'ne de malumât verilmesi kararlaşti." Dâhiliye Nazırı Adil Bey ise 1 Ağustos'ta gazetecilere verdiği beyânâta Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının sadece hükûmete değil ülke aleyhinde hareket ettiklerini, son yaptıklarıyla parlak mazilerine leke sürdüklerini ve bilhassa Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında tahriklere devam ettiklerini iddia etti.¹¹¹

Harbiye Nazırı Nazım Paşa hiç vakit kaybetmeden 30 Temmuz 1919'da 15. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in tutuklanmaları için mahallî makamlara emir verildiğini belirterek

¹¹⁰ Gökbilgin, *age.*, s.60-61.

¹¹¹ Erzurum Vali Vekili Kadı Hürşit Efendi cevabında; Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in ülkeye sayısız hizmetlerde bulduklarını, tutuklanmalarının ahali arasında heyecan ve ölenemez olaylara neden olacağına dikkat çekerek emrin uygulanamayacağını bildirdi. Gökbilgin, *age.*, s.170.

kolordudan buna yardımcı olmasını istedi.¹¹² Karabekir Paşa talebe şiddetle karşı çıktı. Mustafa Kemal Paşa'nın halk ve ordu tarafından çok sevildiğini ve tutuklanmasına kendinin ve kolordunun asla yardımcı olmayacağını ifade etti.¹¹³

Beyânâta verilen cevapların genel çerçevesi hakkında iki hususa değinmekte fayda vardır. Birinci husus cevaplar görünüşte savunma, özünde ise saldırı stratejisiyle kaleme alınmıştır. Amaç henüz fikrî ve teşkilât alt yapısı oluşum aşamasındaki Millî Mücadele'nin ezilmesine fırsat vermemek ve hatta başarılabilir ise bu mücadeleden kazançlı çıkmaktır. Siyasî cevaplarda Paris Konferansı'nın sonucunun öne çıkarılması ve Erzurum Kongresi delegelerinin tartışmaya dâhil edilmesi hükümeti halk-ordu-mülkiye ittifakı karşısında yalnız bırakmayı hedefliyordu. İkinci husus ise Mustafa Kemal Paşa'nın siyasî, Karabekir Paşa'nın askerî boyuta ilişkin cevaplar vermesi aralarında konularına uygun bir yetki ve alan paylaşımı yaptıklarını göstermektedir. İki komutanın bağımsız gibi gözükten cevapları dikkatle incelendiğinde bunların birbirini tamamladığı kolayca anlaşılmaktadır.

Beyânâta ilk tepki Karabekir Paşa tarafından dile getirildi. Karabekir Paşa 24 Temmuz'da bir suretini Sadaret'e, diğer bir suretini Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta Damat Ferit Paşa'nın tutumunu şu sözlerle eleştirdi:

Ahiren vekâleti uhde-i âcizâneme tefviz buyurulan Üçüncü Ordu Müfettişliği'nin ihtiva eylediği şarkî vilâyât ve elviye-i müstakile mıntıkasında hâl-i iğtişâstan bir tek eser bile görülmediği cihetle böyle gayr-ı vâki ve memleket için bad-i felâket olabilecek bir hâdise-i meş'umenin ajanslar tarafından neşrinde mutlaka bir hata veyahut ara-sıra vaki olduğu üzere bir sehiv ve tasni olduğunu zan ve kabul ediyorum.

Mütarekenâme'nin 24. maddesini aynen burada arz ve tahrir mecburiyet görüyorum: Yirmi dördüncü madde: "Vilâyât-ı Sitte'de iğtişâş zuhurunda mezkûr vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını İtilâf devletleri muhafaza eder". İşte iğtişâşa fiilinin makam-ı celil-i sadr-ı devletten kabul ve neşri gibi tarihî ve fevkalâde tehlikeli bir hadiseye ehemmiyetle celb-i dikkat eylerim. Vilâyât-ı Şarkiye'nin hiçbir tarafından iğtişâş mahiyetinde bir gûna macera olmadığından sarf-ı nazar, Harb-i Umûmî'den evvel ve Mütareke'den sonraki vekâyî ve hâdisât, âcizlerince tamamen malûm olmasından nâşi bu mıntıkadaki bu günkü vaziyet-i Dâhiliyemiz kadar sükûnetli ve emeniyet-bahş bir safha tasavvur ve kıyas edilemez.

Müfettişliğin daire-i nüfûz ve mes'uliyetine müsadif vilâyât ve elviye-i müstakileden de şimdiye kadar buna dair bir gûna rapor ve malûmat alınmadığı cihetle böyle bir raporun Babîâlî'ye de iblâğına ihtimal veremiyorum.

¹¹² Atatürk, *Nutuk*, Cilt I, İstanbul, 1983, s.71.

¹¹³ HTVD, Sayı 3, Mart 1953, Belge № 58; Karabekir, s.132-133.

Herhâlde devlet ve milletin hakk-ı mukaddesini vikâyeten keyfiyetin lisân-ı resmî-i sadr-ı devletten müstacelen neşir ve tezkibini ve aksi takdirde Maazallah memleketin daima bahane arayan İtilâf kuvvetlerince hemen işgal altına alınması için gayr-ı kabil-i red ve itiraz bir vesika-i tarihiye teşkil edeceğine binâen bunun âsar ve netâyicinden pek ziyade memul olan galeyâna ve hunin vekayi ve hadisâtâ zemin ve sebebiyet verilmemesini pek çok merbut olduğum din ve vatanımın selâmeti namına zât-ı devletlerinden arz ve istirham eylerim.¹¹⁴

Telgrafın bütünü ele alındığında dört nokta dikkat çekmektedir. Birincisi Karabekir Paşa üzerinde bulundurduğu iki hassas görevi ifa eden komutan sıfatıyla Sadrazam'ı yalanlamakta ve haberin kasıtlı olarak çıkarıldığını öne sürmekteydi. İkincisi bilginin yanlışlığından hareketle 24. maddenin taşıdığı riske dikkat çekerek İtilâf devletlerine aradıkları fırsatı verecekleri uyarısında bulunuldu. Üçüncü nokta beyânâta kaynaklık teşkil etmesi gereken herhangi bir raporun kaleme alınmadığı ifade edilerek beyânâtın idarî dayanaktan yoksun olduğu belirtildi. Karabekir Paşa son olarak devletin bekasından sorumlu bir devlet adamının bu tür bir beyânât veremeyeceğini ve ülkede istenmeyen olayların yaşanmaması için gerekli teşebbüste bulunmasını istiyordu.

Karabekir Paşa, kongre esnasında ve sonrasında Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği telgraflarda Trabzon'daki ufak tefek adi amaçlı olayın dışında sorumluluk bölgesinde asayişin son derece mükemmel olduğunu yazdı.¹¹⁵ Sözlerini Rawlinson'un ifadeleriyle de desteklemeyi ihmal etmedi.¹¹⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın beyânâta tepkisini Nutuk'tan takip etmek yararlı olacaktır: "*Efendiler, biz, kongrede bulâsa ettiğim bu kararları (kongre kararlarını kastetmektedir) ve bu prensipleri tesbite çalışırken, Sadrazam Ferit Paşa da ajanslarla birtakım beyânât neşrediyordu. Bu beyanata, sadrazamın, milleti jurnali dense sezdadır. 23 Temmuz 1919 tarihli ajansla, dünyaya şunu ilân ediyordu: "Anadolu'da iğtişâş zühur etti. Kanunu Esasiye muhalif olarak Meclis-i Mebusân namı altında içtimaât vukubuluyor. Bu hareketin, memurin-i mülkiye ve askeriyeye tarafından men'i icap eder." Buna karşı icap ed en tedabir alındı ve Meclis-i Mebusân'ın içtimaâ daveti talebolundu.*"¹¹⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın "icap eden tedbir alındı" cümlesiyle kastettiği önlem Erzurum Kongresi delegelerinin Padişaha, Sadrazama, belediye başkanlarına, cemiyetlere, mülkî amirlere ve kolordulara 24 Temmuz 1919'da gönderdiği telgraftı. Kongre adına gönderilen telgraf ile Karabekir Paşa'nın

¹¹⁴ ATASE İSH K.45/G.22/B.22-1, 2; Karabekir, s.119-120.

¹¹⁵ ATASE İSH K.98/G.49/B.49-1.

¹¹⁶ Rawlinson, Karabekir Paşa ile yaptığı görüşmelerde 15. Kolordu'nun sorumluluk bölgesinde asayişin mükemmel olduğunu kabul ve teyit etmekteydi. Buna karşın Elviye-i Selâse'de ve Kafkasya'da anarşinin hüküm sürdüğünü, Ermenilerin silahsız insanlara karşı devamlı tecavüzde bulunduğunu öne sürmekteydi. ATASE İSH K.191/G.83/B.83-2.

¹¹⁷ Atatürk, *age.*, s.66.

kaleme aldığı telgraf birbirinin adeta bir kopyası gibidir. Bu durum her iki telgrafın aynı kaynaktan neşet ettiğini göstermektedir. Telgraflarda yer alan güçlü ifadelerin ve ayrıntıların Mustafa Kemal ve Karabekir Paşalar tarafından belirlendiğine işaret etmektedir.

Erzurum Kongresi delegeleri Vilâyet-ı Şarkîye’de asayiş ve huzurun yerinde olduğunu beyân ettikten sonra, saltanat ve hilafete bağlılıklarını ilân etmiş olan kongrenin Meclis-i Mebusân şeklinde gösterilmek istenmesine karşı çıktılar ve esasen bir yıldan beri hükûmetin Kanun-ı Esasiye’ye muhalefet ederek milletin haklarını çiğnediğini iddia ettiler.¹¹⁸

Mustafa Kemal Paşa kongre aracılığıyla hükûmeti kendi silahıyla vurarak Mebusân Meclisi’nin açılmasını gündeme getirdi. Böylece Amasya genelgesinde ortaya attığı Mebusan Meclisi meselesinde yeni bir taktik savaşı başlatmış oldu. Mustafa Kemal Paşa’nın, 16 Ağustos 1919’da kaleme aldığı telgraf hem beyânâta hem de hükûmetin diğer icraatlarına cevap niteliği taşımaktadır. Bu telgraf iki noktada önem taşımaktaydı: İstanbul hükûmetini millî teşebbüsleri engellemekten vazgeçirmek, Fransız başbakanının mektubu devletin taksim ve imha edilmek istendiğini göstermektedir. Türk milleti bunu kabul edemez. Telgrafta; Erzurum kongresi milat kabul edilerek son üç ay içinde kaydedilen ilerlemeler sayesinde milletin geleceğe daha ümitli baktığına dikkat çekilerek

¹¹⁸ Kongre heyetinin gönderdiği protesto telgrafı şöyleydi: “Dün intişar eden 23 Temmuz 1335 tarihli ajansta zât-ı sadaretpenahinin Anadolu’da iğtişaş zuhur ettiğine ve Kanun-ı Esasiye muhalif olarak Meclis-i Meb’usân namı altında ictimaât vuku bulduğuna ve hukuk-ı şehriyati ve menafi-i aliye-i vataniyeye muhalif olan bu hareketin memurin-i mülkiyye ve askeriyye tarafından men’i icab edeceğine dair vilayata, elviye-i müstakileyte tebliğ kılınan beyânâtını hal-i in’katta bulunan kongremiz huzurunda kemâl-i tevahhut ve hayretle mevzu-i bahs eyledik. Cenâb-ı Hakkın bir lütf-u mahsus olarak millet-i necibelerinin avakib-i umuru derk ve taayyün eylemesi cihetiyle en sakin zamanlarda bile emsaline tesadüf edilemeyecek derecede sükun ve asayişe mazhar olan vatanımızın hükûmet-i seniyyemizle Düvel-i İtilâfiye arasında akdedilen Mütarekenâme’nin yirmi dördüncü maddesi ahkâmına idhal edilmesini adeta temin ve teshil edecek mahiyette bulunan beyânât-ı vakıanın devlet ve memleketin mes’uliyet-i mutlakasını deruhde buyuran zât-ı sami lisânından suduru, müvacehe-i millete gayr-i kabil-i af ve telafi netayic-i müellime tevlid edebileceğine kanaat ederek hakikate mugayereti ecnebilerin de taht-ı tasdikinde bulunan işbu meselenin lisan-ı kat’i-i devletle tekzibini istirham eyeriz. Makam-ı mualla-yı hilafete ve saltanatlarına ilelebed muti ve münked olacağını her suretle teyid ve tecdid eyleyen ve akibetin havf ve dehşeti önünde millî hissiyât ve efkârını irae eylemek üzere ictima eden ve mümessili buldukları vilâyet-ı şahaneleri efkârını bihakkın temsil eyleyen kongreyi Meclis-i Meb’usân mahiyetinde göstererek esasen bir seneye karip müdetten beri her dakika Kanun-ı Esasînin madde-i malûmesine muhalil hareket eden hükûmetin bigayr-ı hakkın milletine atf-ı cürüm eylemesi hakikatin ne derecelerde tahrif edildiğine bariz bir nümunedir. Memurin-i mülkiyye ve askeriyyenin menafi-i aliye-i vataniyeyi muhafazayı hadim he’yetlerden ibaret olması itibarıyla de aynı gayeyi temine matuf olan mekasid-i milliye için ellerinden gelen sühulet ve muaveneti ibraz eylemeleri icab ederken men ve zecr ile ihtâr buyurmaları ezhân-ı beşerin hüsn-i tevile kudreyab olamayacağı mesailendir. Millet, ezheri cihet, muhill-i hukuk ve muhalif-i siyaset ve itiyat olan beyânât-ı vakıanın tashih ve tekzibini ve keyfiyetten Bab-ı Âli canibinden kongremize itminan bahşolacak vechile malumât ita buyurulmasını ve müdafaa-i hukuk-ı milliyeden iltizam-ı basiret ve teenni olunmasını ve efkâr-ı umumiyeyi tatmin etmek üzere Meclis-i Mebusân’ın bilâ ifâte-i zaman ictimaa davet edilmesini derkâr olan hakk-ı tabiisine istinaden hükûmetten istiham eylemekte yok zebandır sevgili Padişahımız.” Karabekir, s.120.

dokuz aydan beri işbaşına gelen kabinelerin millî iradeye dayanmadıklarından zaaf içinde olduğu belirtildi. Buna son vermek için Mebusân Meclisi en kısa zamanda toplanmalıydı.¹¹⁹

Bundan sonraki adım tahkik heyetinin Millî Mücadele lehinde rapor vermesini sağlamaktı. Bu beklenildiği gibi zor olmadı. Ali Fevzi Paşa başkanlığında Erzurum'a gönderilen tahkik heyeti incelemelerinde Karabekir Paşa'yı doğrulayan delillere ulaşarak bunları iki telgrafla hükûmete bildirdi.¹²⁰ Ali Fevzi Paşa, 22 Ağustos'ta Trabzon'dan gönderdiği ilk telgrafında şu tespitlerde bulunuyordu:

1. Etniki Eterya Cemiyeti, Samsun ve Trabzon'da çeteler teşkil ve bunları muhacir kisvesi altında Rusya ve diğer yerlerden Anadolu'ya sevk etmektedir. Bu suretle Pontus hükûmeti kurmaya gayret etmektedir.
2. Ermeni komiteleri Doğu vilâyetlerinde bir Ermeni hükûmeti kurmak için çalışmaktadır.
3. Azınlıkların çalışmalarından haklı olarak endişeye kapılan İslâm ahali hilafet ve saltanat makamına olan bağlılıklarını sürdürmek ve vatanın yüksek çıkarlarına aykırı bir hâlin meydana gelmemesi için çeşitli cemiyetler kurmuşlardır. Bölgede İslâmlar tarafından kurulmuş siyasî nitelikli herhangi bir çete yoktur.¹²¹

Ali Fevzi Paşa, Erzurum'daki incelemelerini kapsayan raporunu ise 30 Ağustos'ta gönderdi. Raporda aynen ilki gibi hükûmetin beklentilerine cevap vermekten uzaktı:

1. Erzurum havalisinde teşkil olunmuş çeteler yoktur.
2. Tabur mevcutları 70 nefere indirildiğinden hükûmetin ve mümessillerin malûmatı tahtında dört senelik nizâmî yaşlarda muayyen tarihten sonra fırar etmiş olanların celplerine teşebbüs olunmuştur. Bayburt'ta askerlik dairesi başkanlığında yaptığım tahkikatta ayda sadece iki nefer celp ve sevk olunmaktadır. Buna göre asker celbi şaiyası bundan çıkmış olması gerektir.
3. Kuva-yı Milliye namı ile dahi ortada bir şey yoktur. Ancak İzmir faciasına ilâve olarak terk edilmiş olan Üç Sancak'ta Ermeniler tarafından imha usulü tatbik olunduğu havadisinin burada şayi olması ve Ermenistan'ın dahi buralara kadar ilerleyeceği rivâyet ve endişesi ve hâlâ hanelerde mağazalarda yüzlerce yığın hâlinde olan mazlum şehitlerin manzarası zaten müteşekkil olan Vilâyât-ı Şarkiye ve Müdafaa-i Hukuk-u Milliye cemiyetlerinin kongre hâlinde toplanarak bazı kararlar ittihazına mecbur eylediğini ve cemiyet kendinin

¹¹⁹ Atatürk, *age.*, s.74-75.

¹²⁰ Heyetin çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Fahamettin Yılmaz, *Anadolu Tahkik Heyetleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1994, s.124-143.

¹²¹ Gökbilgin, *age.*, s.178.

akdolunan kongresinin hükûmetin nizamlarına ve medeni kanunlara muvafık olduğunu bildirmektedir.

4. Bi'l-cümle İslâm ahalinin halifelerine ve devletlerine bağlılıkları sarsılmaz derecede olup, güçlük çıkarmamak için son derece sabır ve sükûneti muhafaza etmektedirler. Bu babta mahalli ulemanın dahi şükranına değer hizmetleri vardır.¹²²

Ali Fevzi Paşa'nın raporları hükûmetin iddialarını yalanladığı gibi, bölgedeki teşkilâtların azınlıkların faaliyetlerine karşı bir tepki olarak ortaya çıktığını göstermekteydi. Bu tespitleriyle Karabekir Paşa ve Kongre delegelerinin fikirlerini ve kaygılarını paylaştığı anlaşılıyordu.¹²³

Sonuç

Mütareke döneminde asayiş denince akla hiç kuşkusuz Doğu vilâyetleri geliyordu. Çünkü Mondros Mütarekesi'nin 7. ve 24. maddeleri söz konusu vilâyetleri doğrudan doğruya İtilâf devletlerinin hedefi hâline getirmişti.

Mütareke müzakereleri sırasında Osmanlı heyeti 24. maddenin düzensizliği önlemekten ziyade yıllardan beri yüksek sesle dillendirilen Ermeni isteklerini iyice artıracaklarını ve Türk ile Ermeni unsurlar arasında yeni kavgaları tetikleyeceğini ifade etti. Söz konusu madde aynı zamanda diğer Hristiyan unsurlarını ve Kürt ayrılıkçıları da harekete geçirecekti. Mütarekenin uygulamaya sokulmasının üzerinden çok geçmeden 26 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na davet edilmiş olan Ermeni heyetleri Doğu vilâyetlerine yönelik taleplerini resmi ağızdan dile getirdiler. 24. madde kapsamında iç güvenlik jandarmanın, sınırların emniyeti ise kolorduların sorumluluğuna bırakıldı. Fakat İngilizlerin kendini göstermeye başlayan müdahaleleri adı geçen kuruluşların yapılanmalarını ve sorumluluklarını yerine getirmelerini zorlaştırıyordu.

Harbiye Nezâreti ve Genelkurmay Başkanlığı Trabzon'dan Van vilâyetine uzanan sınır hattının sorunluluğunu Erzurum'da konuşlandırılan 15. Kolordu'ya havale etti. Bu doğrultuda 15. Kolordu Karargâhı ile 9. Kafkas Tümeni Erzurum'da, 12. Piyade Tümeni Horasan'da, 11. Kafkas Tümeni Van'da ve 3. Kafkas Tümeni Tortum'da konuşlandırıldı. Trabzon'da Pontus tehlikesinin baş göstermesi üzerine Mayıs 1919'da İngilizlerin itirazları görmezden gelinerek 3. Kafkas Tümeni Trabzon'a kaydırıldı. İngilizler, tümenlerin konuşlandırılması esnasında kolordu mevcudunun düşürülmesini gündeme getirsel de bunun arkasında Ermenilerin kuvvetlendirme düşüncesi yattığı kabul edilerek asayiş ve sınır güvenliğinde zafiyet yaşanmaması için bundan sarfi nazar edildi.

General Allenby, 12 Şubat 1919'da Hariciye Nezâreti'ne verdiği nota bölgedeki dengeleri değiştirecek nitelikteydi. Zira 13. Kolordu'nun lağvedilmesi

¹²² HTVD, Sayı 11, Mart 1955, Belge № 260; Yılmaz, *age.*, s.137; Gökbilgin, *age.*, s.179.

¹²³ HTVD, Sayı 47, Mart 1964, Belge № 1092.

isteniyordu. Bunun uygulanması halinde 15. Kolordu'nun cephe gerisi İngiliz müdahalelerine açık hâle gelecekti. Bu nedenle 15. Kolordu Komutanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve Harbiye Nezâreti Allenby'in isteğine şiddetle karşı çıktılar.

Asayiş noktasında öne çıkan hususlardan biri de Ermeni muhacirleri meselesiydi. Türk yetkilileri mütarekenin yarattığı kargaşa içinde göçmen kisvesi altında komitacıların getirilmesinden endişe ettiklerinden bölgeye muhacir iskânına karşı çıktılar. Harbiye Nezâreti, 15 Haziran 1919'da Sadaret'e gönderdiği yazıda endişelere yer verdiği gibi vilâyetlerin hem iktisaden hem de barınma açısından iskâna elverişli olmadığını ifade edecekti.

15. Kolordu bölgesinin kuzeyinde yer alan Trabzon, stratejik konumu nedeniyle Samsun'dan sonra Pontus faaliyetlerinin odağında yer alıyordu. Patrikhane, metropolitler ve Rum cemiyetleri Rum azınlığı devamlı surette devlete karşı isyana teşvik ediyorlardı. Çete hareketleri Batum'dan idare ediliyordu. Bölgedeki İtilâf temsilcileri de raporlarında Türkleri saldırgan, Rumları ise mazlum göstererek Pontus hareketine destek veriyorlardı. 15. Kolordu Komutanlığı Pontus Cemiyeti ve onunla işbirliği içindeki Metropolit Hrisantos'un çalışmalarını yakından izlerken aynı zamanda cemiyetin yayınlarının bölgeye sokulmasını yasakladı. Osmanlı mülkî idaresi de Batum ve Güney Rusya'dan yapılan Rum göçüne önce sınırlama, daha sonra yasak getirdi.

1919 yılı içinde en sorunsuz vilâyetlerin başında Erzurum geliyordu. Kolordu sınır boyunca Ermeni faaliyetlerini izlerken diğer taraftan eşkıya hareketlerini ortadan kaldırmak için büyük gayret sarfetti. Çünkü bunların İngilizlerin eliyle aynen Pontus meselesinde olduğu gibi siyasallaşması ve bir Kürt hareketine dönüşmesi mümkündü.

Van Vilâyeti, İngiliz ve Ermeni tahriklerine açık olması hasebiyle bölgenin en hassas vilâyeti durumundaydı. İngilizlerin aşiretlere yönelik faaliyetleri ve Ermenilerle yaşanan sorunlar asayişini olumsuz etkiliyordu. 11. Kafkas Tümeni'nin burada konuşlandırılması İngiliz ve Ermeni isteklerine önemli bir set çekmiştir. İngiliz propagandalarında Van'ın Paris Konferansı kararıyla Ermenistan'a verildiği ve 11. Tümen'in Van'dan gönderileceği iddia ediliyordu. Amaç halkta devletin kendilerini koruyamadığı hissini uyandırarak devlet ile halk arasında ikilik sokmaktı. Bu şekilde çıkartılacak bir Türk-Ermeni çatışması 24. maddenin uygulanması için oldukça uygun bir zemin yaratacaktı. İngilizler, Nasturileri de aşiretlere saldırmaları hususunda kışkırttı. Aşiretlerin kendilerini korumaları için bir takım askeri önlemler gündeme getirildi. Fakat bu tür önlemlerin hükûmeti sıkıntıya sokacağına kanaat getirilerek siyasî önlemlerin alınmasına gayret edildi. Van Valisi Haydar Bey'in bu yöndeki gayretleri sayesinde bölgede iki yıl boyunca ciddi herhangi bir olay yaşanmamıştır.

Askerî ve mülkî makamların gayretli çalışmalarına karşın Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın 23 Temmuz 1919'da ajanslara yansıyan beyânâtı ülkede büyük

şaşkınlığa yol açmıştır. Sadrazam beyânâtında bölgede asayişsizliğin yaşandığını iddia ederek bir nevi İtilâf devletlerinin politikalarına hizmet etmiştir. Millî Mücadele taraftarı basın beyânâtı Erzurum Kongresi'ne karşı bir girişim olarak görmekte ve İtilâf Devletleri'nin işgaller için çabaladığı bir ortamda hükûmetin aciziyeti şeklinde nitelendiriyordu. Beyanatın zamanlaması dikkate alındığında Sadrazamın Paris Barış Konferansı'ndan döner dönmez dikkatleri Doğu vilâyetleri üzerinde yoğunlaştırmak istediği izlenimini kuvvetlendirmekteydi. Şurası açıktır ki, asayiş meselesi gündeme getirilerek Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında askerî kesimler ve mülkî makamlar hedef gösteriliyordu. Sadrazam Erzurum kongresini merkezî hükûmete alternatif yaratma projesi olarak kabul ederken esasen Doğu vilâyetlerinin işgali hususunda İtilâf devletlerine koz vermemekteydi, Millî Mücadele'yi ezmek adına devletin parçalanmasına yol açabilecek bir süreci başlatabileceğini hesap edememekte veya önemsememekteydi. Başka bir ifadeyle aynen İzmir'de olduğu gibi, doğu vilâyetlerinin kaderini düşmanlarına havale etmekteydi.

Kaynaklar

- AKBULUT, Dursun Ali (1994) Hamid Bey'in Canik Mutasarrıflığında Karşılaştığı Sorunlar, *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu*, Samsun, 1-8.
- AKŞİN, Sina (1992) İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cilt I, Cem Yayınevi, İstanbul.
- AKYÜZ, Yahya (1988) *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri* (1982) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.
80. Yıl Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler (1999) Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara.
- Albayrak*, 21 Ağustos 1335/1919, № 21; 28 Ağustos 1335/1919, № 23.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (1983) *Nutuk*, Cilt I, İstanbul.
- AYIŞIĞI, Metin (1997) *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul]
- Bâb-ı Âli Evrak Odası Kataloğu* [BEO] 345705; 343078.
- Dâhiliye Nezâreti Emmiyet-i Umumiye Asayiş Kataloğu* [DH.EUM.AY.Ş] 16/5; 9/11.
- Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Kataloğu* [DH.İ.UM] 19-10/1-23; E-51/74; E-50/31; 20-18/12-86; 11-4/6-92.
- Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Kataloğu* [DH.KMS] 49-2/42; 50-1/79; 50-1/83; 51-2/19; 52-2/83; 53-1-39; 53-1/56; 53-2/86; 54-2/74; 54-3/43; 54-3/33; 55-2/7; 53-1/66; 53-2/16; 50-3/25.
- Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi Kataloğu* [DH-ŞFR] 91/150; 100/142.
- ÇAĞLAYAN, Kaya Tuncer (1997) *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*, Ph.Diss., Edinburg.

- ÇAPA, Mesut (1993) *Pontus Meselesi Trabzon'da ve Giresun'da Millî Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ÇAPA, Mesut, USTA, Veysel (1995) *Millî Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon.
- DAYI, Esin (1997) *Elhiye-i Selâse'de Millî Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum.
- Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşiv Müdürlüğü Arşivi* [ATASE, Ankara], *İstiklâl Harbi Kataloğu* [ATASE İHS]
- K[atalog].1/G[ömlek]17/B[elge] 17-1; K.5/G.175/B.175-1; K.9/G.59/B.59-4; K.9/G.59/B.59-7,8; K.10/G.145/B.145-1, 2; K.10/G.14/B.14-1; K.17/G.31/B.31-1; K.21/G.58/B.58-1, 2, 5; K.26/G.117/B.117-1, 2, 3, 4, 5; K.27/G.6/B.6-1; K.27/G.9/B.9-1, 2, 3, 4, 5, 6; K.28/G.81/B.81-1; K.32/G.43/B.43-1, 2, 3; K.32/G.67/B.67-1; K.37/G.77/B.77-1, 2, 3; K.40/G.66/B.66-1; K.45/G.22/B.22-1, 2; K.47/G.18/B.118-1, 2, 3; K.55/G.61/B.61-3; K.77/G.1777/B.1777-1; K.80/G.33/B.33-2; K.98/G.30/B.30-1, 2, 3; K.98/G.49/B.49-1; K.100/G.19/B.19; K.100/G.19/B.19-1; K.175/G.114/B.114-1, 2; K.185/G.114/B.114-1; K.185/G.246/B.246-1; K.191/G.83/B.83-2; K.195/G.240/B.240-1; K.196/G.157/B.157-1; K.201/G.133/B.133-1, 2; K.201/G.137/B.137-1; K.201/G.146/B.146-1, 2; K.201/G.238/B.238-1; K.203/G.7/B.7-1; K.203/G.55/B.55-1; K.204/G.125/B.125-1; K.345/G.182/B.182-1, 2; K.394/G.221/B.221-1; K.449/G.65/B.65-1.
- GÖKBİLGİN, Tayyib (1959) *Millî Mücadele Başlarken*, Cilt I, Ankara.
- Hadisat* (1334/1918) 28 Teşrin-i Sani/28 Kasım, № 40.
- Hamit Bey, *Defter-i Hatırat*.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* [HTVD] (1952) *Sayı 1*, Eylül, Belge № 1; (1953) *Sayı 3*, Mart, Belge № 58; *Sayı 4*, Haziran, Belge № 62; Belge № 64; Belge № 67; Belge № 77; Belge № 84; *Sayı 5*, Eylül, Belge № 88-89; (1954) *Sayı 9*, Eylül, Belge № 207, Belge № 208; *Sayı 10*, Aralık, Belge № 237; Belge № 238- 239; (1955) *Sayı 11*, Mart 1955, Belge № 257; Belge № 258; Belge № 260; (1964) *Sayı 47*, Mart, Belge № 1092.
- HASANLI, Cemil (1998) *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)*, Çev. Aslan ERTURUN, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No.48, Ankara.
- HOVANNISIAN, Richard (1982) *The Republic of Armenia*, University of California Press, London.
- JAESCHKE, Gotthard (1986) *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARABEKİR, Kazım (1993) *İstiklâl Harbimiz I*, İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya (1996) *Osmanlı Tarihi IX*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mustafa Kemal'in Samsun'dan Gönderdiği İki Mühim Rapor (1968) *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 13 (Ekim), 5-7.
- ORBAY, Rauf (1993) *Cebennem Değirmeni I*, Emre Yayınları, İstanbul.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)* (1994) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 14, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

- ÖZDEMİR, Mehmet (1992) *Refet Bele*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Rauf Orbay'ın Hatıraları (1962) *Yakın Tarihimiz*, Cilt I, İstanbul.
- Rauf Orbay'ın Hatıraları (1962) *Yakın Tarihimiz*, Cilt II, İstanbul.
- SİREL, Münir (1967) 19 Mayıs ve Atatürk, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* Sayı 2 (Kasım), 3-14.
- TERNON, Yves (1993) *Ermeni Tabusu*, Çev. Emirhan OĞUZ, Belge Yayınları, İstanbul.
- Türk İstiklal Harbi I* (1999) Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara.
- TÜRKGELDİ, Ali (1948) *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir (1966) Atatürk Samsun ve Havza'da, *Türk Kültürü*, Sayı V/49 (Kasım), 30-45.
- YERASİMOS, Stefanos (2000) *Milliyetler ve Sınırlar*, Çev. Şirin TEKELİ, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, Fahmettin (1994) *Anadolu Tabkik Heyetleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.